

УДК 338.43, 323:327
№ держреєстрації 0124U002177

Міністерство освіти і науки України

Національний університет біоресурсів і природокористування України
(НУБіП України)

03041, м. Київ-41, вул. Героїв оборони, 15
тел. (044) 527-81-54

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник науково-дослідної частини,
д-р с.-г. наук

_____ Володимир ОТЧЕНАШКО

ЗВІТ

ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ВИМІРІ:
ТРАДИЦІЇ, ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ**
(проміжний)

Заступник декана гуманітарно-педагогічного
факультету з наукової роботи
доктор філологічних наук, професор

Світлана ХАРЧЕНКО

Керівник науково-дослідної
роботи доктор історичних наук, професор
кафедри міжнародних відносин і суспільних наук

Олена ЛЮБОВЕЦЬ

СПИСОК АВТОРІВ

Керівник НДР

докт. іст. наук, ст. наук. спів.

О.Любовець

(реферат, вступ, розділ
2.2, висновки)

Докт. іст. наук, професор

С.Білан

(розд. 1.1)

Докт. філософ. наук, професор

В. Калуга

(розд. 1.2)

Канд. іст. наук, доцент

С. Асатуров

(розд. 2.3)

Канд. політ. наук, доцент

Б. Грушецький

(розд. 1.3)

Канд. іст. наук, доцент

Н. Кравченко

(розд. 2.2)

Канд. іст. наук, доцент

О. Кропивко

(розд. 1.1)

Канд. іст. наук, доцент

Л. Лановюк

(розд. 1.2)

Канд. іст. наук, доцент

В. Хвіст

(розд. 2.3)

Канд. іст. наук, доцент

Н. Шевченко

(розд. 1.3)

У підготовці звіту брала участь аспірантка кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Шевцова Є.

РЕФЕРАТ

Звіт про НДР: с., джерел

АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 30 ЧЕРВНЯ 1941 р., ГЕТЬМАНАТ П. СКОРОПАДСЬКОГО, ДИРЕКТОРІЯ УНР, ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА, КАРПАТСЬКА УКРАЇНА, УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА, УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ, УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА, УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА.

Об'єкт дослідження – українська державність в історичній ретроспективі та в умовах сучасної міжнародної системи. Предмет дослідження – традиції, досвід та перспективи української державності в контексті міжнародних відносин.

Мета роботи – дослідження традицій та досвіду українського державотворення в контексті світового історичного процесу та визначення перспектив подальшого розвитку.

Методи дослідження – періодизації, проблемно-хронологічний, ретроспективний, генетичний, системного аналізу й синтезу, біографічний, історіографічного, герменевтичного, порівняльного (компаративного) аналізу, типологічного, діахронного, контент-аналіз та ін.

За звітний період було опрацьовано наявну історіографічну та джерельну базу дослідження, зокрема архівні фонди ЦДАВО України та ЦДАГО України, мемуари та спогади державних і політичних діячів, матеріали преси та електронних ресурсів. Аналіз історіографічного доробку вітчизняних і закордонних дослідників свідчить, що історія української державності є предметом активного наукового вивчення. Водночас, певне коло проблем є недостатньо дослідженим, насамперед, це міжнародний чинник впливу на становлення, розвиток та традиції української державності. З огляду на це визначені основні напрями та тематика досліджень в рамках зазначеної теми на наступний рік: міжнародні чинники виникнення та розвитку форм української державності періоду революційної доби 1917-1921 рр.; українське питання в роки Другої світової війни та спроби відродження української держави.

ЗМІСТ

Список скорочень	5
Вступ	6
Розділ 1. Сучасна історіографія дослідження витоків та досвіду української державності ХХ ст.	7
1.1. Історіографічний огляд наукової літератури з історії державного будівництва доби Української революції 1917-1921 рр.	7
1.2. Історіографія історії Карпатської України.	15
1.3. Історіографія Акту проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.	20
Розділ 2. Джерела дослідження моделей української державності ХХ ст.	27
2.1. Архівні документи як основа джерельної бази дослідження процесу становлення та функціонування вітчизняних державницьких моделей.	27
2.2. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу.	42
2.3. Документи особового походження.	49
Висновки	65
Список використаних джерел та літератури	

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ДАК - Державний архів м. Києва

ЗМІ – засоби масової інформації

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

УНК – Український Національний Комітет

УНР- Українська Народна Республіка

УПА – Українська повстанська армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСДРП – Українська соціал-демократична партія

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади

України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань

України

ВСТУП

На кафедрі міжнародних відносин і суспільних наук розробляється науково-дослідна робота за ініціативною тематикою «Українська державність у міжнародному вимірі: традиції, досвід і перспективи» (державний реєстраційний номер – 0124U002177; період виконання роботи – лютий 2024 р. – грудень 2028 р.). Науковий керівник: д. і. н. Любовець О.М.

В умовах широкомасштабної військової інтервенції з боку РФ актуалізується проблема витоків, традицій та становлення української державності, адже одним із аргументів російського керівництва щодо обґрунтування своїх дій є теза про відсутність українського народу та його права на створення власної держави. РФ перетворила історію на один із видів зброї, за допомогою якої прагне розмити українську національну ідентичність.

Розробка даної теми розпочалася з всебічного аналізу наявного історіографічного доробку та джерельної бази. За звітний період було опрацьовано архівні фонди ЦДАВО України та ЦДАГО України, мемуари та спогади державних і політичних діячів, матеріали преси та електронних ресурсів тощо. Аналіз історіографічного доробку вітчизняних і закордонних дослідників свідчить, що історія української державності є предметом активного наукового вивчення. Водночас, певне коло проблем є недостатньо дослідженим, насамперед, це міжнародний чинник впливу на становлення, розвиток та традиції української державності. З огляду на це визначені основні напрями та тематика досліджень в рамках зазначеної теми на наступний рік: міжнародні чинники виникнення та розвитку форм української державності періоду революційної доби 1917-1921 рр.; українське питання в роки Другої світової війни та спроби відродження української держави; сучасна Україна в системі міжнародних відносин.

Науковці, аспіранти кафедри, студенти спеціальності «міжнародні відносини» здійснюють наукове дослідження з проблем вітчизняного державотворення ХХ-ХХІ ст., впливу міжнародних чинників на процес становлення України як суверенної незалежної держави.

РОЗДІЛ 1. СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИТОКІВ ТА ДОСВІДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ХХ ст.

1.1. Історіографічний огляд наукової літератури з історії державного будівництва доби Української революції 1917-1921 рр.

Українська революція 1917-1921 рр. – це період боротьби українського народу за національне і соціальне визволення та власну державність. Породжена Лютневою революцією в Росії, Українська революція у процесі свого розвитку набула виразних самодостатніх форм, перетворившись на окреме історичне явище. Термін “Українська революція” виник у революційні роки і був введений до наукового обігу активними учасниками подій – М. Грушевським, В. Винниченком, Д. Дорошенком, П. Христюком та ін. У післяреволюційний період ним користувалися діаспорні історики. У радянські часи даний термін був замінений на термін “революція і громадянська війна в Україні”. Після здобуття Україною незалежності визначення “Українська революція” стало домінуючим у сучасній вітчизняній історіографії.

Революційні події 1917-1921 рр. стали періодом, коли українці вперше за багато століть заявили про себе як політичну націю й збройно виступили за відродження власної державності. Протягом цього періоду на терені українських земель утворилися й функціонували кілька моделей державності – Українська Народна Республіка (УНР), Українська Держава (Гетьманат П. Скоропадського), Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Їхнє існування було втіленням попереднього досвіду вітчизняного державотворення. Саме ці моделі державності й стали предметом історіографічного аналізу даної розвідки.

Неупереджене дослідження державних моделей доби Української революції 1917-1921 рр. розпочалося тільки з набуттям Україною незалежності.

Відійшовши від радянських канонів історіописання більшість радянських істориків, зокрема В. Верстюк, В. Волковинський, Я. Калакура, С. Кульчицький, В. Литвин, М. Панчук, Р. Пиріг, О. Рєєнт, О. Рубльов, В. Солдатенко, В. Шевчук

та ін. відкинули концепцію буржуазно-демократичної революції, інші постулати радянської історіографії й активно залучилися до формування нових концептуальних побудов. На літо-осінь 1991 р. припав завершальний етап концептуалізації нової версії історії України, де період Української революції 1817-1921 рр. посів чільне місце й розглядався не в контексті загальноросійських процесів «тріумфального встановлення радянської влади, а як самостійний період національно-визвольних змагань.

В цей час у провідному історичному вітчизняному журналі – «Українському історичному журналі», починаючи з 1992 р., домінуючою стала тематика Української національно-визвольної революції. Величезний обсяг інформації, наукової й позанаукової продукції зумовлював доцільність якісних змін методології, осягнення її нових надбань на початку ХХІ ст., пов'язаних із можливостями використання електронних засобів фіксації, відтворення, написання наукових текстів та їх доступності. Принциповим моментом стала академізація, колективна творчість істориків, у тому числі створення кваліфікованих авторських груп, які досліджують історію Української революції 1917–1921 рр.

Зокрема, за ініціативи Інституту історії України Академії наук України його вчені видали серію історичних зошитів, опублікували статті, якими охопили широку тематику Української революції (А. Гриценко, І. Хміль, Й. Шусь, О. Галенко, Ю. Гамрецький та ін.). Зросла також роль індивідуальної творчості істориків. Неабияку увагу у науковому середовищі привернула історіографія проблеми національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Учені, з метою висвітлення дослідницьких історіографічних завдань, послуговуються методологічним інструментарієм, що складається з трьох складових: принципів вивчення тієї чи іншої проблеми, методів й термінологічно-поняттєвого апарату та низкою категорій, у тому числі такими, як історіографічний образ, історичні, історіографічні стереотипи. Як правило використовуються методи: періодизації, проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, генетичний, системного аналізу й синтезу, біографічний, історіографічного,

герменевтичного, порівняльного (компаративного) аналізу, типологічного, діахронного, контент-аналізу та ін.

У сучасних умовах обґрунтуванням концепції «Української революції» (у свій час цій справі прислужилися І. Лисяк-Рудницький, І. Нагаєвський, Т. Гунчак, А. Жуковський, О. Субтельний та ін. дослідники) зайнялися вітчизняні історики В. Смолій, О. Реєнт, В. Солдатенко, В. Верстюк, О. Павлишин, Я. Дашкевич, В. Потульницький, О. Павлишин, Я. Грицак. В. Кравченко, В. Капелюшний, Ю. Левенець, І. Гошуляк та ін.

Зокрема, маючи ґрунтовні історіографічні знання і демонструючи професіоналізм В. Солдатенко, в 1997 році підготував змістовну двохтомну монографію «Українська революція Концепція та історіографія» [246, 247]. У ній учений розглянув історичні та історіографічні роботи, проаналізував чисельні концепції та проблеми української державності. Вже по-новому історія національно-демократичного руху в різні періоди української революції знайшла своє висвітлення у відповідних розділах узагальнюючих колективних праць «Історія України» та «Історія України: нове бачення», написаних М. Литвином та В. Верстюком (Історія України. – Л, 1996. – С. 213–252; Історія України нове бачення: У 2 т. – Т. 2. – К, 1996. – С. 3–100).

Вартісними є праці В. Литвина, В. Верстюка, В. Солдатенка, О. Копиленка, С. Кульчицького, О. Мироненка, В. Сергійчука, М. Гетьманчука, В. Яблонського, М. Шамрая, колективні дослідження О. Рубльова та О. Реєнта, С. Корновенка, А. Морозова й О. Реєтна та багатьох інших авторів.

Регіональні аспекти перебігу Української революції знайшли своє висвітлення у роботах Ф. Турченка, В. Ботушинського, В. Бондаренка.

Нова історіографічна ситуація в Україні позитивно вплинула на утвердження в сучасній історичній літературі терміну «Українська революція», який запровадили її активні учасники: Ф. Коломійченко, М. Шаповал, А. Камінський М. Грушевський, хоча вживаними були також назви: «Революційні події в Україні», «Революція на Україні», «Російська революція на Україні». Окремі сучасні науковці вживають терміни «Національно-демократична

революція в Галичині», «Листопадова 1918 року національно-демократична революція» навіть «Західноукраїнська революція» (1918–1919 рр.), коли насправді вони є етапом і складовою Української революції. Досить широкий спектр поєднань та розрізень має вживання терміна «Українські визвольні змагання». Сучасні учені звертають увагу на нерозвинутість термінологічно-понятійного апарату, існування в історичній літературі значної кількості варіантів означення хронологічних меж, що потребує ґрунтовного дослідження.

Сучасна історіографія досліджуваного питання засвідчила достатнє швидке осягнення і освоєння вченими значного масиву документально-архівного та літературного масиву. Викристалізувалася й технологія підготовки нових досліджень та праць. Дослідниками, історія Української революції 1917–1921 рр., фактично пишеться з точки зору тих чи інших політичних сил, які були задіяні в процесі самої революції. Існує думка, що новітні історики висвітлюючи той чи інший аспект революції вкладають у розгляд свій власний «бажаний зміст». Так, наприклад В. Солдатенко констатував, що пізніші публікації (після тих, що залишили учасники революції) не відрізняються новими принциповими підходами. За окремими випадками все ж превалює підхід ,сутність якого полягає в повторенні або розвитку вже існуючих положень, оцінок, висновків та узагальнень попередників. На думку вченого, вони були гіршими, слабкішими за своїх попередників бо втрачали об'єктивність і науковість [248, с.27].

Сучасний розвиток вітчизняної історичної науки характеризується надзвичайно сприятливими умови для виходу наукової продукції. За досить неповними даними, окрім понад 3000 наукових, науково-популярних видань монографій, статей, посібників, низку широких й локальних історії на тему Української революції 1917–1921 рр., які раніше, в силу різнопланових обмежень, пов'язаних з пануючою ідеологією, політикою не могли вважатися частиною історіографічного процесу. І знову ж в історіографічному осягненні передував В. Солдатенко, який з усією докладністю висвітлив новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917– 1920 рр. в Україні [248].

Важливою подією в історіографічному просторі України можна вважати захист кандидатських дисертацій такими ученими, як А. Панчук «Історіографія Західно-Української Народної Республіки (1918–2000 рр.)» (К., 2000), Я. Потапенко «Зарубіжна історіографія українського націонал-комунізму» (К., 2000), С. Грибоедов «Українська Держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження» (К., 2001), П. Білян «Історіографія Української революції 1917 початку 1918 рр.» (Львів, 2001), С. Гнатюк «Внутрішня політика гетьманату П. Скоропадського: українська історіографія проблеми» (К., 2002), Т. Мармазова «Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н. І. Махна (1918–1921 рр.)» (Донецьк, 2003), Б. Кривошин «Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія»: (Львів, 2004) та ін.

Явищем у науковому середовищі став захист докторських дисертацій, в яких здійснено історіографічний аналіз окремих періодів або проблем доби Української революції. Зокрема, С. Литвина «Симон Петлюра у національно-визвольній боротьбі українського народу (1917–1926). Історіографічний та джерелознавчий аналіз» (К., 2000), П. Радька «Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть: концепції, ідеї, реалії» (К., 2000), О. Рафальського «Національні меншини України в XX столітті: історіографія» (К., 2001), В. Капелюшного «Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Історіографія» (К., 2004), В. Великочия «Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: умови становлення, етапи розвитку, особливості» (К., 2010), М. Стопчака «Утворення та діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.): історіографія проблеми» (К., 2011), кандидатських дисертацій: С. Зборець «Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925): історіографія проблеми» (Дніпропетровськ, 2007), Г. Салата «Аграрна політика українських національних урядів (1917–1920 рр.): історіографія» (К., 2010), О. Коваль «Українська еліта в національних державотворчих процесах 1917–1918 років: історіографія»

(Переяслав-Хмельницький, 2011), Ю. Булгакова «Життя та діяльність Павла Скоропадського: українська історіографія 1991–2011 рр.» (К., 2011) та ін.

До того наукова громадськість вже ознайомилися із змістом кандидатських дисертацій: І. Терлецької «Брестський мир. Боротьба партій. Історіографія проблеми» (Дніпропетровськ, 1994), Л. Радченко «Національно-демократична революція в Україні 1917–1920 років у новітній вітчизняній та зарубіжній літературі» (Харків, 1996), О. Козерода «Білий рух в Україні (червень 1917 – листопад 1920 рр.). Історіографія проблеми» (Дніпропетровськ, 1996), Н. Земзюліної «Селянське питання в Україні, 1917– 1918 рр. (історіографія проблеми)» (К., 1998), О. Козак «Багатопартійність на Україні (1917–1925 рр.): історіографія проблеми» (Харків, 1999), докторської дисертації – Я. Грицака «Формування модерної української нації: історіософія та історіографія проблеми (К., 1996)» та ін.

При вивченні стану сучасного історіографічного аналізу існуючих наукових доробок не варто забувати про розділи більш як 220 дисертацій у яких містяться параграфи присвячені історіографії тієї чи іншої проблеми Української революції 1917– 1921 рр. Подібні параграфи містяться у монографіях.

Опубліковано сотні і сотні статейних публікацій про історіографію багатьох аспектів Української революції 1917–1921 рр. Так, наприклад, не виділяючи серед інших змістовних праць, зазначимо, що ґрунтовний огляд історіографії проблеми в 2006 р. здійснила О. Любовець у монографії «Українські партії й політичні альтернативи 1917–1921 років» (К., 2005) в докторській дисертації «Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби» (К., 2006). Такі приклади можна продовжити. Особливу цінність мають монографії історіографічної спрямованості. Зокрема С. Корновенка: «Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольним їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр.» (Черкаси, 2008).

Події революційного характеру початку ХХ століття на західноукраїнських землях розглядаються істориками як невід’ємна складова Української революції.

За більше, ніж сто років нагромадився чималий пласт історичної та історико-мемуарної літератури, яка за сукупністю своєї емпірично-документальної бази і теоретико-методологічних розробок фактично оформилася в українській історіографії в окремий «зунрознавчий» напрям.

Водночас, невирішеними з точки зору наукового дискурсу залишаються проблеми так званого «паралелізму в Українській революції», реалізації ідеї соборництва нації не лише в контексті територіального об'єднання, а й синхронізації всіх напрямів державного будівництва: у військовій, політичній, соціокультурній, економічній сферах, визначення хронологічних меж самої Революції, зрештою – її взаємозв'язку і взаємовпливу з іншими революціями на континенті (як от в Центрально-Східній Європі, так і з революцією Російською). Означені та низка інших проблем, на нашу думку, потребують серйозного уточнення і кардинального переосмислення.

У загальному контексті історії України Листопадова національно-демократична революція 1918 р. започаткувала процес створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Остання розглядається у трьох головних проекціях: 1) як складова українських визвольних змагань, передусім ХХ ст.; 2) як унікальний досвід національного державотворення; 3) як складова Української революції. З іншого боку, ЗУНР – постає як доволі автономне і своєрідне явище, в якому сублімовані специфічні національні, політичні, військові, соціальні, економічні, релігійні компоненти.

Окремі аспекти історії ЗУНР частково піддавалися спеціальному історіографічному аналізу.

На тлі наростання потоку публікацій академічного і науково-популярного характеру помітними кроками в нарощуванні знань з історії ЗУНР стали монографічні і дисертаційні дослідження Б. Тищика і О. Вівчаренка (1993), М. Литвина і К. Науменка (1995), М. Сеньківа, І. Думинця (1996), С. Макарчука (1997), М. Литвина (1998), Л. Дещинського (1998), В. Кондратюка і В. Регульського (1998), О. Красівського (1998, 2000), А. Панчука (2000), О. Павлишина (2001), колективні праці «Західно-Українська Народна

Республіка: Історія» за редакцією О. Карпенка (2001), «Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія» під керівництвом М. Кугутяка (2008) та ін.

Важливим стимулом розгортання зазначеного процесу стали наукові конференції в Івано-Франківську, Львові, Тернополі з нагоди 75-ї, 80-ї, 85-ї, 90-ї, 95-ї, 100-ї річниць ЗУНР. Видані за їх підсумками матеріали відображають еволюцію і науковий алгоритм переосмислення цієї проблеми. Паралельно з цим розвивалася і поглиблювалася тенденція, коли ЗУНР стала розглядатися як невід’ємна складова феномену Української революції. Про масштабність таких зрушень свідчить факт захисту в 1990-х роках близько 150 докторських і кандидатських дисертацій з революційної тематики 1917–1920 рр. Ця динаміка не спадала і в наступні роки. За нашими підрахунками, лише за період від 2006 до 2011 рр. було захищено 171 дисертацію, серед них – 25 докторських.

Отже, стрижневими підвалинами оновленого концепту національно-демократичної революції на західноукраїнських землях є її сприйняття і конструювання в контексті загально-континентального процесу боротьби європейських народів за своє національне визволення і державне самоствердження у період Першої світової війни. Виходячи з такого підходу, нижню межу цього процесу (національно-визвольні змагання на західноукраїнських землях) і явища (Листопадова 1918 року національно-демократична революція) слід не лише об’єднати, а й взаємно детермінувати, розглядаючи їх в контексті тяглості й неперервності. Вважаємо за можливе використання в такому випадку терміну “Національнодемократична революція на західноукраїнських землях 1914–1923 рр.”.

З іншого боку, з такого трактування хронологічних меж національно-демократичної революції на західноукраїнських землях логічно випливає потреба уточнення меж усієї Української революції другого-третього десятиріччя ХХ століття. Насамперед тому, що її складовою і невід’ємною частиною є революційні події на західноукраїнських землях цього періоду. З іншого боку, саме ці події і розширюють межі власне Української революції в її

загальнонаціональних масштабах, утверджують її парадигму як національно-визвольну, національно-державницьку, соборницьку.

Підсумовуючи, варто наголосити, що Українська революція 1917–1921 рр. складає домінуючий інтерес у творчій праці дослідників (індивідуальних чи колективних монографіях, захищених кандидатських і докторських дисертаціях, брошурах, біоісторіографічних виданнях, журнальних публікацій, навчальній літературі та ін.), особливо академічного гатунку. Опубліковані праці вчених, представників нової інтелектуальної хвилі зосереджених в Києві, Львові, Харкові, Дніпрі, Запоріжжі та ін. університетських містах у своїй сукупності репрезентують утвердження національної свідомості та державотворення. Їх методологічні настанови стимулювали формування наіоцентричної парадигми, яка сприяла, не лише розширенню предметного поля історії та історіографії Української революції 1917–1921 рр., а й створенню синтезу дослідницьких практик й розмаїття їх чисельних інтерпретацій, пов'язаних із світоглядним, методологічним, фактологічним, соціокультурним, психологічним та мовнолінгвістичним складниками творчого пошуку вчених, наявністю ресурсів для нагромадження джерельної бази. Утім методологічні новації відмінних інтелектуальних середовищ мають розвинути плюралістичну версіальність та стимулюватимуть взаємодоповненість різних візій національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр.

1.2. Історіографія історії Карпатської України.

В 1919-1938 рр. Закарпаття входило до складу федеративної Чехословаччини під назвою Підкарпатська Русь. Протягом всього міжвоєнного періоду різноманітні політичні сили краю, як русофільського, так і українського напрямів, вели послідовну боротьбу за здобуття автономних прав у складі Чехословацької Республіки. Ця боротьба увінчалася успіхом у жовтні 1938 р.

Наприкінці 1938 р. уряд Августина Волошина прийняв рішення про переіменування Підкарпатської Русі в Карпатську Україну, що було доказом

історичної та національної спільності закарпатців із своїми братами, які проживали по другий бік Карпат.

Дослідженню історії Карпатської України присвячена низка монографій і статей вітчизняних істориків. Видані в 1950-1980-ті роки, вони зображували захисників Карпатської України на чолі з президентом А. Волошином лише чорними фарбами, а національно-визвольний рух у краї – як антинародну діяльність закарпатських націоналістів, як спробу політичних авантюристів і зрадників народу захопити владу в свої руки.

Тільки на початку 1990-х років з'явилися більш-менш об'єктивні дослідження з історії Карпатської України. Їх автори намагалися по-новому оцінити події п'ятдесятирічної давності, доводячи їх певну історичну закономірність.

Серед сучасних досліджень історії Карпатської України заслуговує на увагу монографія М. Болдижара «Закарпаття між двома світовими війнами» [132], в якій з об'єктивних позицій дається характеристика соціально-економічного та політичного розвитку Карпатської України наприкінці 1930-х років. Автор вперше в історичній літературі зробив аналіз народно-господарських можливостей краю, висвітлив внутрішньополітичне становище Карпатської України.

Вагоме місце в праці М. Болдижара займають питання про роль і місце карпато-української еміграції в житті краю. Дослідник твердив, що українська діаспора США та Канади неоднозначно віднеслася до політики, яку вів уряд, очолюваний А. Волошином. Протилежної точки зору притримуються автори колективної праці «Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків»: «...загарбання угорськими фашистськими військами в березні 1939 р. Закарпатської України викликало велике занепокоєння канадських українців» [264].

М. Болдижар вперше дав характеристику багатогранної діяльності А. Волошина, значну увагу приділив розвитку демократичних процесів у краї. Аналізуючи розгортання політичних подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні,

вчений зробив висновок, що «вони розгорталися надзвичайно швидко і бурхливо. У боротьбі за надання давно обіцяної автономії особливу активність проявили політичні партії «руського» та «українського» напрямів, і ця боротьба завершилася певними позитивними наслідками: такої автономії було досягнуто» [132].

Однак, у дослідженнях М. Болдижара трапляються певні суперечності. Аналізуючи результати виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р., дослідник пише, що вони «пройшли на задовільному рівні», що їхні наслідки «можна вважати достовірними». В іншому місці цей же автор робить протилежний висновок: «вибори до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 року були проведені з цілим рядом юридичних порушень, а їх результати – фальсифіковані» [132].

Політичний розвиток Карпатської України знайшов своє відображення в історично-популярному нарисі та посібнику для середньої школи [221]. Поряд із новими архівними документами, автори цих праць широко використали опубліковані і неопубліковані спогади учасників подій та матеріали української преси кінця 1930-х років.

Окремих питань історії Карпатської України торкалися В. Худанич, В. Боднар, В. Лемак, В. Зілгалов, Г. Божук, В. Ганчин, Б. Якимович, В. Задорожний та ін.. У центрі уваги названих дослідників знаходилися збройні сили Карпатської України, процеси демократизації суспільного життя в краї, робилася спроба з'ясувати кількість жертв захисників Карпатської України тощо.

Ряд досліджень присвячені окремим політичним і військовим діячам, рядовим захисникам краю, зокрема, А. Волошину, М. Бращайку, М. Колодзінському, Ф. Тацинцю, О. Блестіву, М. Шимоні, В. Гренджі-Донському.

Національно-визвольна боротьба закарпатських українців знайшла всебічну підтримку українців Галичини, які першими прийшли їм на поміч. Цій проблемі присвячено цілий ряд публікацій. В них проаналізовано масові нелегальні

переходи польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами з Галичини, відношення до них польського, чеського і карпато-українського урядів, показано роль ОУН в формуванні загонів Карпатської Січі. На основі різноманітних джерельних матеріалів доводиться героїзм українців Галичини і членів ОУН у захисті Карпатської України.

Історія Карпатської України була суперечливою і неоднозначною, тому і сучасні вітчизняні дослідники не притримуються спільної думки. На сьогоднішній день існує ряд питань історії Карпатської України, які необхідно віднести до дискусійних. До таких належать: події 13-14 березня 1939 р., тобто бої між карпатськими січовиками і чеським військом, мотиви орієнтації уряду А. Волошина на Німеччину, певне згорання демократичних процесів урядом Карпатської України, роль ООН у подіях кінця 1930-х років, спроби державного перевороту проти уряду А. Волошина.

Відповіді на всі ці дискусійні та суперечливі події зробив спробу дати знаний дослідник Карпатської України М. Вегаш у своїй останній монографії [134]. Варто погодитися з думкою автора, що опрацювання нових архівних документів, передусім із закордонних архівів, дасть змогу дослідникам історії Карпатської України наблизитися до істини.

Вагомий внесок у дослідження історії Карпатської України зробили й зарубіжні вчені. Хоча більшість їх праць має переважно мемуарний характер, однак у них використано велику кількість джерел, невідомих вітчизняним дослідникам. Для низки цих праць характерна певна ідеалізація подій, в яких автори брали безпосередню участь.

Особливо великий і цінний джерельний матеріал міститься в працях відомого канадського вченого, уродженця Закарпаття, П. С'герча [253-255]. Хоча головна увага ним зверталася на висвітлення міжнародного становища Карпатської України, однак П. Стерчо детально проаналізував внутрішньополітичний розвиток краю, зокрема, руйнівний вплив на нього безперервних нападів польських і угорських терористів, яскраво описав захист молодій країні від військ агресора, доводячи, що репресії проти її захисників

були грубим порушенням міжнародних правових норм. Автор наводить поіменний список загиблих оборонців краю, великий статистичний матеріал, окремі документи.

Недоліком праць П. Стерча є ігнорування соціально-економічних проблем, а без їх аналізу неможливо з'ясувати економічні і політичні можливості Карпатської України. Незважаючи на такий суттєвий недолік, праці П. Стерча внесли вагомий вклад у дослідження історії Карпатської України.

Перші об'єктивні дослідження, присвячені діяльності президента Карпатської України, з'явилися також на Заході. Серед великої кількості праць про нього необхідно виділити монографію А. Штефана і статтю Маркуся [282]. Названі автори прослідкували етапи життя А. Волошина – педагога, вченого, політичного діяча, показали його значне місце в історії Закарпаття ХХ ст.

Високу оцінку А. Волошину на фоні політичних подій у Карпатській Україні дають сучасні зарубіжні історики О. Субтельний і А. Жуковський. Загальну характеристику Карпатській Україні та її президенту дав відомий словацький дослідник І. Ванат [284].

Значна увага в працях зарубіжних дослідників і учасників подій приділялася ролі ОУН у розвитку політичних подій в краї. З цього приводу слід назвати праці М. Капустянського, Д. Андрієвського, А. Мельника, З. Книша, М. Бажанського, Ю. Пундика та ін. Ці дослідження дали змогу побачити в членах ОУН не тільки організаторів Карпатської Січі, а перш за все зв'язкових між Карпатською Україною та українською діаспорою США, Канади, країн Європи.

Отже, вітчизняними і зарубіжними істориками проведена чимала робота по дослідженню історії Карпатської України. Зібрано й узагальнено значну кількість історичних джерел, і на їх основі показано головні процеси політичного життя Карпатської України в жовтні 1938 р. – березні 1939 р.

1.3. Історіографія Акту проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.

Сучасні науковці розкриваючи вузлові питання генези, функціонування окремих течій національно-визвольного руху 1920-1950-х рр. ХХ ст., не опустили з поля зору й такої контroversійної події як проголошення ОУН(б) відновлення Української держави 30 червня 1941 р. у м. Львові.

У сучасній українській історіографії спостерігається поліфонія поглядів, оцінок на спробу ОУН(б) із початком німецько-радянської війни, відновити українську державність.

Акту відновлення Української державності присвятили свої наукові праці низка істориків: Т. Альберда, П. Гай-Нижник, І. Гаврилів, Я. Грицак, Я. Дашкевич, А. Кентій, В. Косик, С. Кульчицький, О. Ленартович, І. Патриляк, В. Трофимович та ін. Враховуючи важливість правової оцінки події, слід виокремити публікації істориків держави і права, зокрема П. Захарченка, П. Музиченка, І. Терлюка, Б. Тищика, В. Ухача та ін.

Діапазон і спектр оцінок подій 30 червня 1941 р. в історіографії є досить широким: свідчення тяглості державницької ідеї (Я. Дашкевич); подія великої історичної ваги, логічне продовження державотворчих процесів в Україні (І. Андрусів, П. Кам'янський); подія, що містила в собі елементи і відбиток молодечого авантюризму (Я. Грицак); надзвичайно відповідальний, відчайдушний крок (П. Захарченко, П. Музиченко); символ боротьби за незалежність (І. Терлюк).

В основних тезах звіту робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, підготовленому вітчизняними істориками на чолі з С. Кульчицьким, при оцінці Акта 30 червня 1941 р. зроблено ряд важливих висновків:

по-перше, українські націоналісти мали за мету відродити на окупованій території України національну державу явочним порядком, поставивши Берлін перед доконаним фактом;

по-друге, оунівців, незважаючи на існуючі спроби співробітництва (наприклад, дружини українських націоналістів (ДУН)), не має підстав звинувачувати у колабораціонізмі, оскільки поняття «колабораціонізм» завжди пов'язане із співробітництвом двох сторін — пануючої і підлеглої, а після 22 червня 1941 р. Німеччина не визнавала наявності «підлеглої сторони», оскільки вся територія складала життєвий простір майбутньої Великонімеччини.

Я. Дашкевич з цього приводу зазначає, що жодної колабораціоністської держави чи маріонеткового уряду з німецького благословення не було утворено, називає такі твердження антиукраїнськими спекуляціями про буцімто «мнимо українське політичне колаборантство» [164]. На думку С. Кульчицького не доцільно звинувачувати оунівців у державній зраді, хоча б з тієї підстави, що вони були громадянами іншої – Польської держави, з якою боролися аж до її падіння у вересні 1939 р, а також не визнавали встановлену в Західній Україні радянську державність [191].

В історіографії (Т. Альберда, Т. Андрусак, П. Гай-Нижник, Г. Стародубець, Д. Яневський) робиться спроба детально реконструювати події пов'язані з підготовкою і проведенням Національних зборів, створення Крайового (Я. Стецько від свого імені постановою від 3 липня 1941 р. перейменував в Державне правління) правління західних областей України.

Критично, в контексті легітимності зібрання, оцінює Національні збори Д. Яневський, стверджуючи, що збори української громадськості Львова, заявлені Я. Стецьком як «Національні», у кращому разі могли представляти лише одну третину мешканців Львова, але аж ніяк не репрезентували думку «української громади Галичини» [283].

Ставить під сумнів легітимність Національних зборів як законодавчого зібрання Г. Стародубець, наголошуючи, що в умовах просування німецьких окупаційних військ, говорити про демократичне представництво українського народу не доводиться: «Національні збори ніхто не обирав, Акт було лише прочитано, ніхто не обговорював і не голосував».

Критично оцінює Д. Яневський і новостворений уряд, стверджуючи: «...30 червня Стецько проголосив не українське державне, а крайове правління» [283]. Суголосною з Д. Яневським є і позиція доктора права О. Панченка, який, вказуючи на місце, склад і спосіб творення уряду, наголошує, що «його не безпідставно слід вважати крайовим тимчасовим правлінням» [227], оскільки в перспективі крайове правління мало підпорядкуватися загальнонаціональному уряду створеному у Києві.

Не менш категоричними є оцінки історика І. Іванченка, який трактує Українське державне правління «уявним, ефемерним», «мертвонародженим урядом», якому судилося проіснувати лише кілька днів [173]. УДП слід розглядати як перехідний, тимчасовий орган, наголошують В. Шевчук та М. Тараненко, де плюралізм влади забезпечувався коаліційним підходом до його формування. На коаліційному характері уряду з домінуючою роллю бандерівців наголошує і Ю. Киричук. Історик зазначає, що у справі проголошення Акта 30 червня 1941 р. і розбудови влади не спрацювала низка політичних механізмів: по-перше, бандерівська ОУН досягнула лише декларації державності, проте не змогла втілити її в конкретні форми; по-друге, відновлена Українська держава не мала атрибутів: армії, дипломатичного визнання, грошової одиниці, митної системи тощо, що в подальшому дало привід політичним опонентам і конкурентам ОУН (б) для ворожої агітації, звинувачень у провокаторстві.

На думку О. Панченка, відсутність вказівки про «рушії процесу державотворення», тяглості з добою визвольних змагань 1920-х років ХХ ст. лише послаблювало Акт 30 червня 1941 р., політико-державна якість якого від цього тільки прогнала. На діаметрально-протилежних позиціях стоять науковці В. Шевчук та М. Тараненко, які оцінюючи державотворчі зусилля ОУН (б) наголошують, що бандерівці спиралися на «досвід визвольних змагань 1917—1920 років, зокрема на Акт Злуки УНР і ЗУНР».

Історіографічний дискурс заявленої наукової теми не може претендувати на повноту без з'ясування юридичної природи Акта 30 червня 1941 р. Є очевидним, що для об'єктивного розкриття цих питань важлива кооперація істориків та

правників. О. Лисенко характеризує лінії розламу в трактуванні та сприйнятті українського самостійницького руху, зокрема правовій оцінці діяльності ОУН та УПА наголошує: «...оголосивши всі збройні формування самостійницької орієнтації «бандитами», а весь рух — «бандитизмом», і нацисти, і більшовики тим самим вивели їх із політичної площини в суто кримінальну. У зв'язку із цим українські повстанці перетворилися з партизанів чи комбатантів на кримінальний елемент» [199].

Співпраця (хай і з тактичних міркувань) українських націоналістів з німцями сприймається значною частиною української громадськості через призму злочинів нацистів (від яких страждали і оунівці), а відповідно морально-правові оцінки злочинної діяльності агресора (під час Нюрнберзького й Токійського міжнародних військових трибуналів, численних процесів на території СРСР), автоматично екстраполювалися засобами ідеологічної обробки населення на ОУН та УПА, що й продовжується донині [199].

Такі міркування видаються вкрай важливими при оцінці однієї складової з т. зв. «тіней» Акта 30 червня 1941 р. – відсутності одного авторитетного історичного документа. Дослідники виокремлюють три версії тексту документа, при цьому у двох із них йдеться про проголошення створення ОУН(б) Української держави, в іншій редакції – про відновлення.

Власне другий варіант і містить 3 пункт, в якому йдеться про співдію з націонал-соціалістичною великою Німеччиною. Наявність третього пункту стала предметом гострих не тільки наукових дебатів, але й, що прикро, політичних спекуляцій, яким підігрують окремі не досить ретельні історики. На думку доктора права О. Панченка наявність трьох версій Акта від 30 червня 1941 р. з точки зору правової науки та застосування в його тексті різних з правового боку категорій «створення» та «відновлення» певним чином применшує державноправову вартість документа.

Опираючись на висновки І. Рудницького (І. Кедрина) М. Маркевич критикує бандерівців за те, що ту чи іншу редакцію документа провід ОУН(б) використовував у своїх цілях залежно від ситуації. Через ці два абзаци про

співпрацю з Німеччиною багатьма силами, зазначає І. Патриляк, «робиться висновок про маріонетковість новопроголошеної держави, оунівську колаборацію» [229]. Історик пояснює появу 3 пункту Акта (якого не було у первісній редакції від травня 1941 р.) військовою присутністю німців у Львові, а «всі згадки про Німеччину були лише не зовсім вдалою дипломатичною фразеологією, яка не знайшла втілення в реальному житті...» [229].

Суголосний з І. Патриляком і Я. Дашкевич «дифіраму в бік фюрера та німецької армії в цьому документі, а також і в інших тогочасних, не повинні вводити в оману — в умовах панівного становища Німеччини в тогочасній Європі,... без відповідних прихильних епітетів обійтися не можна було. Подальший розвиток подій довів, що це були пусті слова...» [164].

Іншою слабкістю Акта від 30 червня 1941 р. є питання легітимності документа. Вище йшлося про відсутність у документі посилань на державотворчу тяглість з попередніми етапами визвольних змагань українців. Власне в редакціях Акта, де йшлося про «проголошення утворення» Української держави, виходило, що лише ОУН(б) відкривала нову сторінку існування незалежної України.

У науковій розвідці О. Панченка, де автор цитує доктора права К. Костіва, зазначає, що і раніші основні акти відновлення Української держави також «не покликаються на легітимістичний принцип чи якесь традиційно-історичне джерело,... але всі вони базуються тільки на природне право вільного і не обмеженого самовизначення нації, що становить основну засаду демократії» [228]. Доктор права О. Панченко цілком слушно наголошує і на наступних характерних особливостях Акта 30 червня: по-перше, «Акти української державності від 22 січня 1918 та 22 січня 1919 років, як власне, й Акт державної незалежності Карпатської України від 15 березня 1939 року, хоча й були прийняті та оприлюднені в екстремальних випадках у загальному і перманентному процесі українського державотворення, однак спиралися в основному на попередню державотворчу діяльність різною мірою легітимних центральних органів влади та ланок місцевого самоврядування... Правова ж

основа для проголошення Акта 30 червня 1941 року виявилася на порядок нижчою від них».

По-друге, порівнюючи Акт із попередніми документами державного самовизначення України, слід наголосити, що в жодному з них не «було посилянь до будь-яких чужих збройних сил, з якими українці ладні співпрацювати і «творити новий лад».

По-третє, посилаючись на І. Кедрин О. Панченко акцентує увагу на тому, що в добу визвольних змагань 1920-х років ХХ ст. Україна все ж виступала з позиції суб'єкта («була тоді підметом...») міжнародної політики, а «Акт 30 червня був проголошений не тільки з позиції слабкості, але не мав ніяких позначок, що репрезентував українського контрагента супроти контрагента німецького, бо такого не існувало в реальній дійсності, а існував хіба в надіях і комбінаціях авторів Акта».

По-четверте, Акт проголошення відновлення Української держави «підготовлений і оприлюднений конспіративно», лише бандерівською ОУН, і навіть без відома інших політичних сил – ініціаторів і засновників Українського національного комітету (УНК).

По-п'яте, опираючись на міркування проф. Лева Ребета, О. Панченко зазначає, що «декрет не був щасливою формою проголошення відновлення самостійності», оскільки носієм державної волі не є якась політична організація (чи її голова), а весь народ [228].

М. Маркевич піддає гострій критиці не тільки Акт 30 червня 1941 р., вказуючи на його суперечність нормам права, але й на наказ за Ч. 4 (п. 3) І. Климів-«Легенди» (призначеного Я. Стецьком головнокомандувачем збройними силами), де один із очільників ОУН (б) пише: «Назначую самотнім сувереном на українській землі Український Народ та його виразник Провід Української Нації зі Степаном Бандерою на чолі», що, на думку дослідниці, свідчить про «правову безграмотність військового «міністра», характеризує праворозуміння бандерівською ОУН методів побудови правової держави».

Зрештою М. Маркевич резюмує, що опираючись на норми державного права Акт відновлення Української держави від 30 червня 1941 р. є «нелегітимним, бо схвалений в неналежний спосіб і неналежним органом. Фактично відбулася короткочасна узурпація державної влади бандерівським крилом ОУН». Відмінну позицію займає київський історик І. Патриляк, який зазначає, що в умовах війни організувати «більш легітимне» з юридичної точки зору проголошення незалежності було абсолютно нереально, бо альтернативою проголошення львівської декларації було лише пасивне спостереження за політикою окупаційного режиму ...» [229].

Цитуючи доктора права М. Прокопа (ветерана ОУН, члена Президії УГВР) О. Панченко погоджується з його тезами: по-перше, Акт 30 червня 1941 р., після проголошення незалежності Карпатської України, є «наступною історичною документацією намагань українського народу використати хоча б хвилиночку корисні умови для вияву своїх прагнень до незалежності»; по-друге, намаганням організувати українську владу на місцях всупереч волі німецьких окупаційних властей; по-третє, проголошення Актом відновлення української державності, стало свого родом дороговказом для українського самостійницького руху для продовження підпільно-повстанської боротьби [228]. Думається, що така позиція цілком прийнятна і узгоджена як для прихильників, так і для критиків Акта 30 червня 1941 р.

Таким чином, проведений історіографічний аналіз «Акту відновлення Української держави» від 30 червня 1941 р., свідчить про значний науковий інтерес вітчизняних науковців до цієї події, а рівно ж – і не менш гострі контroversійні оцінки щодо його змісту, характеру, значення в визвольному русі. В українській історіографії акцентується увага на тому, що проголошення Акта відновлення Української держави не було звичайною декларацією на голому місці, випадковістю, стихійним та безвідповідальним кроком, а стало логічним продовженням національно-визвольної боротьби, значення якого полягало у політико-правовому закріпленні прагнення українського народу до державної самостійності.

РОЗДІЛ 2. ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ МОДЕЛЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ХХ СТ.

Процес дослідження витоків, традицій та досвіду функціонування моделей вітчизняного державотворення ХХ ст. спирається на достатньо репрезентативну джерельну базу, яка складається з масиву різноманітних за походженням, змістом, формою і функціональним значенням опублікованих та неопублікованих матеріалів і документів.

Слід зазначити, що єдиної системи класифікації наявних джерел немає. Кожен дослідник фактично пропонує власну класифікацію використаних ним джерел, пристосовуючи її під хронологічні межі та обрані об'єкт і предмет дослідження. Автори даної роботи в основу аналізу наявної джерельної бази зазначеної проблеми взяли універсальну типологізацію джерел, яка виділяє такі основні чотири групи:

- 1) неопубліковані матеріали;
- 2) опубліковані документи;
- 3) періодичні видання;
- 4) документи особового походження (мемуари, спогади, щоденники, листи).

Відповідно були проаналізовані виокремлені чотири групи джерел.

2.1. Архівні документи як основа джерельної бази дослідження процесу становлення та функціонування вітчизняних державницьких моделей.

Головним комплексом джерел з історії становлення та функціонування вітчизняних державних утворень доби Української революції 1917–1921 рр. є архівні документи, які зосереджені у центральних державних архівах, державних архівах областей, міст Києва і Севастополя, державних галузевих архівах, архівних підрозділах бібліотек і музеїв.

Основний масив джерел з історії Української революції зосереджений у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Заснований у 1921 р. як Центральний архів революції, він мав цільове призначення – приймати на зберігання документи з історії революційного руху та центральних державних установ постімперського періоду.

З огляду на таку тематичну спрямованість у його фондах зосереджені автентичні документи з історії створення та функціонування основних державних утворень – Української Народної Республіки доби Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату), Української Народної Республіки періоду Директорії, Західно-Української Народної Республіки, Української Соціалістичної Радянської Республіки, їх центральних та регіональних органів управління.

Вони репрезентовані самостійними архівними фондами. Насамперед, це перший представницький орган доби революції – Українська Центральна Рада (ф. 1115), уряди УНР: Генеральний секретаріат – Рада Народних Міністрів (ф. 1063); Рада Міністрів Української Держави (ф. 1064), Головна квартира гетьмана всієї України і військ козацьких (ф. 2469); Директорії УНР (ф. 1429) та її урядів (ф. 1065); Західно-Української Народної Республіки – Західної області УНР (ф. 2192); вищих органів УСРР – Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) (ф. 1), радянських урядів (ф. 2), Всеукраїнського революційного комітету (ф. 2360), Ради робітничої і селянської оборони УСРР (ф. 2192). Передані на архівне зберігання протоколи, журнали, стенограми засідань цих органів відзначаються недостатньою повнотою, наявністю засвідчених і незасвідчених копійованих матеріалів.

У ЦДАВО України на рівні фондів представлені документи майже всіх вищих органів виконавчої влади – міністерств та відомств. Вони склалися за галузевим принципом, а тому кістяк основних із них зберігався за всіх державних утвореннях. Саме за інституційним принципом архівісти свого часу й провели впорядкування документів, виділивши в окремі фонди матеріали міністерств і відомств УНР доби Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату), УНР

періоду Директорії, УСРР. Насамперед це фонди міністерства земельних справ (відповідно фф. 1060, 1061, 1062, 27), продовольчих справ (фф. 2197, 2196, 2198), судових справ (юстиції) (фф. 2209, 2207, 2208, 8), внутрішніх, військових, морських справ, шляхів сполучень, державного контролю та ін. Крім документів галузевих міністерств в архіві є фонди відомств етнонаціонального, політичного спрямування. Зокрема, великоруських, єврейських, польських, галицьких справ, преси і пропаганди, які функціонували в урядах УНР. Окремі фонди складають документи головних управлінь, департаментів, головноуповноважених, які мали самостійний статус: Головне управління генерального штабу, Головне управління місцями ув'язнення, Департамент Державної варти та ін. Загалом у ЦДАВО зберігаються фонди 24 органів державної влади в статусі міністерств. Вони відрізняються кількісним поповненням справ – від сотень до одиниць. Найповніше репрезентовані органи державної влади Української Держави і найменш – ЗУНР.

Для архівних фондів галузевих міністерств найбільш типовими документами є: витяги з рішень урядів, матеріали засідань ради при міністрові, інших дорадчих органів, законопроекти, накази, інструкції, положення, розписи штатів, кошториси та фінансова документація, доповідні записки, аналітичні огляди, заяви та скарги, листування з урядом, міністерствами і підвідомчими організаціями, особові справи працівників, газетні матеріали тощо.

Судова гілка влади представлена двома потужними фондами: Державний сенат Української Держави (ф. 905) і міністерство юстиції УНР (ф. 4146). Перший налічує 7911, а другий – 833 справи. Вони містять документи Генерального суду УНР, Адміністративного, Карного, Цивільного генеральних судів, засідань Сенату, судових палат, окружних, міських судів, повітових з'їздів мирових суддів. Матеріали військового судочинства не мають такої сконцентрованості. Їх фонди фактично відображають всю ієрархію військових судів: головна військова судова управа УНР (ф. 2432); чотири вищих військових суди УНР (ф. 2433–2436), Вищий військовий суд Української Держави (ф. 2484), а також численні фонди штабних судів при окремих дивізіях, полках тощо.

Документи місцевих владних органів також зафондовані за ознакою державних утворень. Це фонди губернських комісарів Тимчасового уряду – Київського (ф. 3778), Подільського (ф. 1792), Харківського (ф. 1327), Чернівецького (ф. 2460); губернських старост Української Держави – Волинського (ф. 3616), Катеринославського (ф. 4541), Полтавського (ф. 2587), Подільського (ф. 1793), Харківського (ф. 1325); губернських комісарів УНР – Київського (фф. 99, 3724), Подільського (фф. 538,628), Полтавського (ф. 2587), Харківського (ф. 3056), Холмського (ф. 3756).

У ЦДАВО України не представлені документи губернських адміністрацій Херсонщини та Чернігівщини. Ще менш репрезентованою є документація повітових органів державного управління. З-понад ста повітових структур, що функціонували за революційної доби, в архіві зберігаються лише по кілька фондів повітових старост гетьманату та повітових комісарів УНР. До того ж фонди цих установ налічують по 1–5 одиниць зберігання (справ).

Склад документів губернських і повітових органів влади є досить розмаїтим за видо-типовою ознакою. Це – закони, розпорядження, інструкції, циркуляри, накази вищих органів влади: Тимчасового уряду, УНР і гетьманської держави, міністерств і відомств, насамперед МВС, Департаменту Державної варти, міністерств земельних та продовольчих справ; розпорядча документація губернських та повітових установ, листування з вищими інстанціями і підпорядкованими органами, командирами німецьких та австро-угорських частин; інформаційні матеріали про самочинні дії селян, настрої населення, повстанський рух, діяльність політичних партій тощо.

Великий масив документів складають фонди місцевих земельних органів: земельних комітетів та управ доби Тимчасового уряду та Центральної Ради, земельних та земельно-ліквідаційних комісій Української Держави. Характерною особливістю їх складу є наявність (поряд із офіційними документами правлячих режимів) значної кількості донесень, інформацій, скарг, заяв про самочинні дії селян, захоплення маєтків, земель, сінокосів, лісових угідь, худоби, реманенту тощо.

Документи архіву досить повно відображають процес трансформації органів місцевого самоврядування, зокрема земств після Лютневої революції. Вони представлені десятками фондів волосних народних управ усіх українських губерній. У типологізованому вигляді їх документи складають: книги протоколів волосних зборів та засідань волосного комітету; постанови, циркуляри, розпорядження; кошториси прибутків і видатків, описи майна; листування; статистичні дані тощо.

Ще одна категорія документів початкового етапу Української революції виокремлюється на фондовому рівні ЦДАВО України. Це матеріали комітетів громадських організацій, які виникли відразу після падіння царизму і заповнювали владний вакуум. Вони створювалися в усіх адміністративних ланках – від губернії до волості. Склад їх документів розглянемо на прикладі фонду Проскурівського повітового комітету громадських організацій Подільської губернії. Це установчі матеріали щодо створення “повітового дорадчого комітету”, телефонограми про вибори гласних депутатів, постанови про організацію влади, про реформу земських органів, про поточні господарські справи, конфлікти між селянами і власниками. Лівову частку фонду складають протоколи засідань повітового комітету, протоколи зборів і засідань сільських та волосних виконкомів.

Військова тематика представлена в ЦДАВО України досить великою фондовою групою. Насамперед це фонди органів державного управління військовою справою: військові міністерства та відомства: УНР (ф. 1075, 1076), Української Держави (ф. 1074), військовий секретаріат ЗУНР (ф. 1073), головні управління генерального штабу УНР (ф. 1078), Української Держави (ф. 1077), морського генерального штабу (ф. 2203). Окремими фондами представлені й головні галузеві військові управління: артилерійське (гарматне) (ф. 2301, 2302), постачання (ф. 2004), військово-повітряне (ф. 2300), військово-юридичне (ф. 2003), шпитальне (2006), генеральна інспекція (2426), військовий контроль (фінансовий) (ф. 1190) та ін.

На рівні фондів згруповані й документи корпусів, окремих дивізій, полків, сотень, куренів, госпіталів, училищ тощо. Ці документи є важливим джерелом з історії військового будівництва в добу Української революції, дослідження політики у цій сфері різних державних утворень. Однак значно менше документів з власне військової історії, перебігу бойових дій. Зокрема, це документи штабу Діючої армії УНР (ф. 3172), штабу Південно-Східної групи військ УНР (ф. 2248), штабу Східного фронту УНР (ф. 2299), начальної команди Української Галицької Армії (ф. 2188), бригади УГА генерала А. Кравса (ф. 4451) та ін.

У ЦДАВО України фактично відсутні системні зібрання документів Добровольчої армії. Окремі фонди мають обнадійливі назви – “Головне командування Збірних сил Півдня Росії” (ф. 4175), який включає всього три справи. Більш об’ємним є фонд “Військові частини і організації ЗСПР”. Однак фактично це колекція різнорідних документів. Два фонди містять документи канцелярії та управління начальника постачання Добрармії Одеського району (ф. 1403, 3608).

Махновський повстанський рух представлений документами об’єднаного фонду 1824 “Штаби повстанських полків імені батька Махно” за 1919–1920 рр. Досить великим є масив матеріалів, які відклалися в результаті діяльності комісій щодо проведення виборів до Всеросійських і Українських установчих зборів. Сучасні дослідники мають завдячувати Раді Міністрів гетьманату, яка виділила кошти для впорядкування виборчої документації. Вона представлена фондом 1133 “Головна комісія з виборів до Українських установчих зборів”, а також понад 70 фондами окружних, міських, повітових комісій.

Ці документи важливі не лише для вивчення процесу підготовки та проведення перших демократичних виборів, участі в них політичних партій, але й є джерелом з соціально-економічної історії: адміністративно-територіального поділу, статистичних даних, демографічних матеріалів тощо.

Широкий набір політичних партій, їх активна участь у революційних, державотворчих процесах не знайшли адекватного документального

відображення у фондах ЦДАВО України. Тут представлено лише десять політичних сил: Українська партія соціалістів-революціонерів (ф. 4658), Українська соціал-демократична робітничка партія (ф. 4657, 4660), Українська партія соціалістів-федералістів (ф. 4659), Українська партія соціалістів-самостійників (ф. 4664), Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків) (ф. 4656), Українська комуністична партія (боротьбистів) (ф. 4665), Єврейська комуністична партія (ф. 4661), Єврейська соціалістична партія (ф. 4662), а також Закордонна група Української комуністичної партії в Німеччині (ф. 4663). В основному це протоколи засідань центральних і міських комітетів, програмні та статутні матеріали, відозви, листівки, списки і листування.

Представлені й документи таких потужних громадських об'єднань, як Селянська спілка (ф. 2492), Український національний союз (ф. 3073), напівдержавна Генеральна козака рада (ф. 3293) та ін.

В архіві сконцентрована найбільша кількість особових фондів провідних постатей Української революції 1917–1921 рр. – політичних, державних, військових діячів. Це фонди Д. Антоновича (3956), В. Винниченка (1823), Н. Григоріїва (3562), Д. Донцова (3849), О. Жуковського (3543), М. Левитського (3910), І. Мазепи (3937), Б. Мартоса (400 М. Омеляновича-Павленка (4012), С. Петлюри (3809), В. Петріва (3947), М. Шаповала (3563), Ф. Швеця (4002), С. Шелухіна (3695) та ін. Документи цих фондів важливі для персоніфікації тогочасного історичного процесу. Однак їх інформаційні можливості щодо революційної тематики суттєво обмежуються універсальним характером, широкими хронологічними рамками, переважанням матеріалів творчої спадщини.

Документи українських дипломатичних представництв слід віднести до тематичних комплексів, найповніше представлених у ЦДАВО України. Це посольства Української Держави і УНР в Німеччині. (фф. 3077, 3619), Австро-Угорщині (фф. 3198, 3518), Фінляндії (ф. 3512), посольства, надзвичайні дипломатичні місії УНР у Великій Британії (ф. 4443), Голландії і Бельгії (ф.

4442), Італії (ф. 4472), Швейцарії (ф. 4211), Данії (ф. 3542), Греції (ф. 4441), Речі Посполитій (ф. 2211), Чехословаччині (ф. 3519), Латвії (ф. 3697), США (ф. 3752) Діяльність Генеральних консульств Української Держави в Москві та Петрограді (фф. 1236, 2187), віце-консульств у Саратові, Тамбові, Пензі, консульського агентства при Всевеликому війську Донському відображена у сотнях справ. Збереглися також матеріали представництв ЗУНР у Німеччині (ф. 3698) та Чехословаччині (ф. 4440).

Добре задокументовані мирні переговори делегацій Української Держави і РСФРР у травні–жовтні 1918 р. (ф. 2607), а також делегацій УНР на Паризькій мирній конференції (ф. 3602). Щодо радянських дипломатичних місій, то в ЦДАВО України представлені лише матеріали посольства УСРР у Польщі (ф. 4467).

Великий комплекс документів із історії революційних подій містить Центральний держаний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). Колишній архів ЦК Компартії України призначався для збирання і зберігання компартійних та комсомольських документів. Однак згодом його тематичний профіль був розширений за рахунок прийому матеріалів інших політичних партій, української еміграції, архівно-слідчих справ репресованих тощо. З огляду на те, що архів ніколи не мав публічного довідника, колектив ЦДАГО України створив сучасний путівник по фондах і колекціях архіву, подавши системну інформацію про склад і зміст документів, відомості про головних фондоутворювачів та науково-довідниковий апарат.

Основний масив документів з історії КП(б)У періоду революції та громадянської війни зосереджений у фонді 1 “Центральний Комітет Компартії України”. Це матеріали з'їздів, конференцій та пленумів ЦК за 1918–1920 рр.: I–III з'їздів, IV–V конференцій КП(б)У, пленумів ЦК, засідань Політбюро та Оргбюро. Переважна більшість протоколів з'їздів, конференцій, резолюцій пленумів ЦК була в різний час опублікована у період денікінської окупації України у другій половині 1919 р. функції ЦК КП(б)У виконував спеціально створений орган – Зафронтове бюро. Його документи складають відносно

цілісний комплекс протоколи засідань, бюлетені, інформації, доповіді, шифрограми, листування, списки підпільників, явки, паролі тощо.

Найчисленнішою частиною документів ЦК КП(б)У є матеріали відділів. За 1918–1919 рр. вони зберігаються в об'єднаному вигляді, а з 1920 р. структуровані: загальний відділ (особовий сектор), інформаційно-інструкторський, обліково-розподільчий, агітації та пропаганди, роботи на селі, роботи серед жінок, кооперативний, господарська частина. Типо-видовий діапазон цих документів надзвичайно широкий. Крім власне внутрішньопартійного життя КП(б)У, тут представлені матеріали ЦК РКП(б), Раднаркому РСФРР, вищих органів Червоної армії, флотів тощо. У цьому документальному масиві знайшли також відображення відносини ЦК КП(б)У з іншими політичними партіями та об'єднаннями: боротьбистів, борьбистів, польських, чехословацьких та інших комуністичних груп.

У ЦДАГО України відклалися документи Істпарту при ЦК КП(б)У спеціалізованої дослідницької установи для збирання, вивчення і публікації матеріалів з історії Жовтневої революції та більшовицької партії, яка згодом трансформувалася в Інститут історії партії при ЦК Компартії України. Насамперед, це оригінальні документи з'їздів та конференцій КП(б)У; копійовані матеріали резолюцій пленумів, Політбюро, Оргбюро ЦК; вищих органів Гетьманату, УНР; колекція листівок тощо.

Окремий фонд складають й тематично близькі матеріали Комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У, яка функціонувала 1930-х рр. і опікувалася збиранням документів для масштабної праці “История гражданской войны в СССР”. Це універсальна колекція, до якої поряд із документами КП(б)У ввійшли матеріали про діяльність Центральної Ради, Гетьманської держави, антибільшовицький повстанський рух, німецької військової адміністрації, листівки, газети, військові карти, фото тощо.

Кілька фондів ЦДАГО України містять документи про становлення комуністичного руху на західноукраїнських землях, організаційнополітичної та фінансової допомоги ЦК КП(б)У в створенні структури керівних органів та

місцевих осередків Комуністичної партії Східної Галичини (ф. 9), представництва у Виконкомі Комінтерну (ф. 233), діяльності органів ЦК КП(б)У – Галицького організаційного комітету (ф. 37) та Галицького бюро (ф. 38).

У цьому архіві також зберігається значна кількість фондів політичних партій і організацій. Вони були кваліфіковані офіційною комуністичною ідеологією як антирадянські, дрібнобуржуазні, націоналістичні, буржуазні тощо. Серед них ті, що виступали “попутниками” і потім влилися до складу КП(б)У: Українська комуністична партія (ф. 8), Українська комуністична партія (боротьбистів) (ф. 43), Українська партія соціалістів-революціонерів (борьбистів) (ф. 16), Українська соціал-демократична партія (незалежних) (ф. 267). Низка партій – політичних опонентів КП(б)У: Українська соціал-демократична робітничка партія (ф. 266), Українська партія соціалістів-федералістів (ф. 44), Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків) (ф. 265), Партія народної свободи (кадетів) (ф. 268).

Окремо слід виділити численний за кількістю справ об’єднаний фонд єврейських політичних партій та організацій: Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії (Бунд), Єврейський комуністичний союз (Комфарбанд), Єврейська робітничка партія соціалістів-територіалістів, Об’єднана єврейська соціалістична робітничка партія, Єврейська соціал-демократична робітничка партія “Поалей-Ціон”, Єврейська комуністична партія “Поалей – Ціон”, Російська організація сіоністів та інші (ф. 41).

Представлені у ЦДАГО України документи політичних партій і організацій мають досить широкий хронологічний діапазон (1902– 1931 рр.). Однак діяльність переважної їх більшості припадає на добу Української революції.

У зв’язку з передачею у середині 1950-х рр. із Центрального державного архіву Жовтневої революції документів низки політичних партій до архіву Інституту історії партії ЦК КП України фонди деяких партій було розпорощено (УСДРП, УПСФ, меншовиків, єврейських партій).

Істотний евристичний потенціал для дослідження історії Української революції зберігає й колекція документів “Український музей в Празі” (ф. 269).

Це матеріали низки дипломатичних представництв, державних інституцій та політичних партій, окремих діячів УНР та ЗУНР. Особливо слід наголосити на численному і представницькому епістолярії Д. Антоновича, К. Мацієвича, В. Петріва, Є. Петрушевича, Л. Чикаленка та ін. Чимало мемуарів, створених в еміграції, ретроспективно відображають період 1917–1921 рр.

Для персоніфікації історичних подій важливою є колекція позасудових справ реабілітованих (ф. 263). Радянська влада репресувала багатьох активних учасників революції. Матеріали їх архівно-слідчих справ містять інформацію про тогочасну діяльність (напр., справи української письменниці, громадської діячки Л. Старицької-Черняхівської, заст. міністра військових справ Української Держави генерала О. Лігнау, арійського ерцгерцога В. Габсбурга-Лотрингена (В. Вишиваного), полковника УСС Г. Коссака та ін.

Путівник ЦДАГО України містить унікальний міжархівний покажчик фондів колишніх партійних архівів обкомів Компартії України. З огляду на те, що Архівний фонд КПРС ніколи не мав відкритого науково-довідкового апарату, це перші оприлюднені зведені дані про склад і зміст документів колишніх партійних і комсомольських органів (кількість фондів, справ, хронологічні межі, короткі історичні довідки). Зважаючи на те, що більшість державних архівів областей не мають сучасних путівників, цей покажчик є надзвичайно важливим орієнтиром для дослідників [1].

Документи Центрального державного історичного архіву у Києві (ЦДІАК), верхні хронологічні рамки яких обмежені 1917 р., містить невелику кількість джерел з історії Української революції. В основному це фонди прокурорів судових палат. Тут зосереджено справи про самосуди над селянами, звинувачення в самовільному переобранні місцевих органів, перевищенні повноважень посадовцями, розгроми поміщицьких маєтків селянами і військовими, антиурядову агітацію, відмову виконання поставок для армії тощо (ф. 317, 419).

Матеріали з історії революційних подій на західноукраїнських землях зосереджено в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові

(ЦДІАЛ). Насамперед це “Колекція документів діяльність урядів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки” (ф. 581). Це офіційні урядові документи, протоколи засідань, оперативні звіти, зведення бойових дій, інформації, листи тощо.

У архіві відклалися й матеріали про дипломатичну діяльність посланців ЗУНР на Паризькій мирній конференції, проекти резолюцій щодо Галичини, повідомлення, газетні вирізки тощо.

Тематичні матеріали знаходяться у фонді наукового товариства ім. Т. Шевченка (ф. 309), особових фондах К. Студинського (ф. 362), С. Томашівського (ф. 368) та ін.

Документи державних архівів областей за 1917–1921 рр. суттєво відрізняються між собою кількісно, змістовно-тематичним наповненням, хронологічними межами, інформаційним потенціалом. В означений час у Наддніпрянській Україні було 9 губерній, близько 100 повітів і понад 3 тис. волостей. Природно, що основний документальний матеріал відкладався в губернських центрах і був успадкований відповідними архівними установами. На збереженість документів губернського, повітового, волосного рівнів негативно впливали не тільки складні військово-політичні події революційної пори, але й пізніші адміністративні реформи, ліквідація у 1920-х рр. паперового дефіциту за рахунок архівної “макулатури” тощо. До того ж політика комуністичної влади в галузі архівного будівництва віддавала пріоритет збиранню документів з історії більшовицьких організацій, Жовтневої революції, радянських органів.

Проте в окремих державних архівах досить повно збереглися й документи владних інституцій, котрі свого часу кваліфікувалися як “контрреволюційні”. На жаль, переважна більшість архівних установ обласної ланки не має сучасного і повного науково-довідкового апарату. Путівники по їхніх фондах в основному було видано в 1960-х рр. Після проголошення незалежності України держархіви прийняли на зберігання документи обкомів Компартії України, в тому числі й періоду 1917–1921 рр. Частина держархівів у останні роки видала новітні

путівники, покажчики, анотовані реєстри описів, які спрощують доступ користувачів до джерельної інформації.

У держархівах областей найбільш представницькими є два види фондів:

а) губернські, повітові, волосні революційні комітети – тимчасові надзвичайні органи радянської влади;

б) виконавчі комітети губернських, повітових і волосних рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів – установи, які приходили на зміну попереднім.

Тому основні види документів цих інституцій зазвичай ідентичні. Фонди ревкомів представлені декретами, постановами, інструкціями, телеграмами ВУЦВК, РНК УСРР; наказами, розпорядженнями губревкомів; протоколами засідань ревкомів різних рівнів; матеріалам діяльності профільних відділів (військового, земельного, фінансового та ін.); статистичними даними про кількість жителів, землі, худоби, реманенту тощо; дані про боротьбу з “бандитизмом”, проведення тижнів допомоги сім’ям червоноармійців, безробітним, дітям, заготівлі палива; списки, особові картки, відомості про зарплату і т. д.

Фонди виконкомів рад також містять постанови ВУЦВК і Ради УСРР, розпорядження наркоматів; протоколи, стенографічні звіти з’їздів рад; накази, постанови, інструкції губернського і повітових виконкомів; протоколи їх засідань; матеріали діяльності відділів виконкомів (управління, військового, земельного, народної освіти, соцзабезпечення, податкового та ін.); статистичні дані про стан промисловості, сільського господарства, освіти, медицини; акти обстежень і заяви громадян про збитки, нанесені військами УНР та ЗУНР, відомості про надання допомоги сім’ям жертв контрреволюції; списки службовців виконкомів, відомості про зарплату, матеріальну допомогу тощо.

Ще одна категорія документів радянської влади досить широко представлена фондами військових комісаріатів, особливо волосних, які діяли у 1919–1921 рр. Найтипівішими є: книги наказів, розпорядження, положення, списки командного складу, особові картки військовозобов’язаних, листування,

фінансова документація тощо. Рідше зустрічаються документи рад 1917 р.: солдатських окремих гарнізонів, селянських губернських і повітових.

Фонди органів та установ нерадянських форм державності містять документи: губернських комісарів Тимчасового уряду, комісарів Центральної Ради, губернських старост Гетьманату, окружних та повітових комісій для проведення виборів до Установчих зборів; земельних органів (комітетів, управ, комісій); губернських, повітових, волосних народних управ; фінансових, банківських, господарських установ, закладів освіти тощо.

Отже, архівні документи центральних та обласних державних архівосховищ складають основну, найбільш автентичну частину джерел з історії відновлення вітчизняної державності доби Української революції 1917-1921 рр. Насамперед вони репрезентують інституційний рівень державного будівництва, різноманітність політичних процесів, гостроту військового протиборства, персоніфікацію тогочасних подій.

Архівні документи є основою джерельної бази й в процесі дослідження історії Карпатської України.

Насамперед, це документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) в м. Ужгороді та Берегові, Центральному Державному історичному архіві України у Львові (ЦДІА у Львові), особистих архівах закарпатського священика Ф. Горвата і члена ревізійної комісії УНО М. Бандусяка.

Крім вітчизняних архівів документи з історії Карпатської України містяться й в архівах деяких європейських країн. Насамперед, це Архів Міністерства Закордонних Справ Чеської Республіки (АМХУ) та Військово-Історичний Архів Чеської Республіки (УНА) в Празі; Державний архів Угорщини та Військово-Історичний Архів Угорщини в Будапешті; архіви м.Клуж і Бая Марс (Агкїтеїе Сїї^арока МЛ.; АгБїуеІе \$ШІпі Ваїа Магс) в Румунії.

Найбільший науковий потенціал вивчення мають фонди ДАЗО. Особлива історико-пізнавальна цінність міститься у 3 фонді під назвою «Президія уряду Карпатської України». Це сотні документів про внутрішньополітичну діяльність

уряду Карпатської України, різноманітні розпорядження, директиви, постанови і звернення. Надзвичайно інформативним є 17 фонд «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України». Крім державотворчих процесів вивчення документів цих фондів уможливорює аналіз розвитку господарства, промисловості і торгівлі, рівня безробіття, соціальне становище населення краю.

Матеріали ДАЗО значною мірою доповнюють документи Особистого архіву Ф. Горвата. Вони характеризують соціально-економічне становище населення гірських районів, відношення його до уряду А. Волошипа. Цінним джерелом для дослідження громадсько-політичних відносин між політичними організаціями Східної Галичини і Закарпаття є матеріали 205 фонду «Прокурор апеляційного суду складні питання, як діяльність угорської іреденти, відносини між чехословацьким і українським урядами тощо. У фонді 1148 під назвою «Центральна Рада в Хусті» особливу цінність являє собою справа №2, в якій міститься доповідна записка М. Бандусяка про спробу державного перевороту з метою усунення від влади уряду А. Волошина.

У другому фонді «Президія крайового управління і Президія земського уряду Підкарпатської Русі», фонді 4с/18 «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України», фонді 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі» містяться цікаві матеріали про діяльність угорських агентів на території Закарпаття, численні угорські та польські листівки, в яких місцеве населення закликалося до збройної боротьби проти законного українського уряду. У 72-му фонді поміщені матеріали, які дозволяють простежити участь членів товариства «Просвіта» в розбудові Карпатської України.

Цінним джерелом для дослідження громадсько-політичних відносин між політичними організаціями Східної Галичини і Закарпаття є матеріали 205 фонду «Прокурор апеляційного суду у Львові» ЦДІА у Львові. В них йдеться про масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону українцями Східної Галичини та про судові процеси над перебіжчиками, Ці документи допомагають краще з'ясувати роль ОУН в організації та керівництві нелегальними переходами.

Архівні документи з історії Карпатської України розміщені й в Електронному архіві Українського визвольного руху []. Це безкоштовна онлайн-платформа, створена Центром досліджень визвольного руху й відкрита в березні 2013 р. Тут міститься окремий фонд – 4.1. Карпатська Україна. До його складу входять наступні підрозділи: 4.1.1. Документи органів влади Карпатської України; 4.1.2. Організація національної оборони Карпатської Січі; 4.1.3. Преса Карпатської України [].

2.2. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу.

Періодична преса, насамперед газетна періодика є потужним джерелом різноманітної інформації з історії українського державотворення ХХ ст. Це зумовлено тим, що значна частина документів була вивезена за кордон або втрачена, тому матеріали, які зберігаються у вітчизняних архівосховищах, не є достатніми для всебічного, комплексного відтворення історії українського державотворчого процесу. Саме в періодичній пресі друкувалися офіційні державні документи – закони, директиви, розпорядження та ін., аналітичні матеріали щодо поточних політичних подій.

Для вивчення державотворчих процесів доби Української революції 1917-1921 рр. періодична преса виступає важливим джерелом, за допомогою якого доповнюється інформація архівних джерел.

Центральні та місцеві органи всіх державних утворень революційної доби випускали офіційні, як правило, інформаційні видання. Першими були “Вісти з Української Центральної Ради” (березень–грудень 1917 р.). Часопис подавав матеріал засідань Малої Ради. З огляду на недосконале діловодство та неповну збереженість протоколів “Вісти” є надзвичайно важливим джерелом дослідження поточної діяльності УЦР. Нормативно-розпорядчі документи, хроніка роботи урядів УНР висвітлювалися у “Вістнику Генерального секретаріату УНР” (листопад–грудень 1917 р.) та Ради Народних Міністрів УНР (січень–травень 1918 р.)¹⁵.

Свої друковані органи мали й окремі міністерства. У гетьманській державі П. Скоропадського офіційним виданням був “Державний вістник” (травень–грудень 1918 р.). Головна його функція – публікація законів, розпоряджень Ради Міністрів, актів гетьмана, посадових призначень та звільнень, інформація про державне життя. Департамент преси при Державній канцелярії налагодив систематичний випуск двох видань – “Вісті закордонної преси” і “Вісті краєвої преси”. Слід відзначити, що ці унікальні історичні джерела досі майже не використовувалися дослідниками. Особливо це стосується першого видання, яке подавало перекладені українською мовою матеріали десятків німецькомовних газет Німеччини, Австро-Угорщини, Швейцарії. Вони містять інформацію щодо позиції рейхстагу, відомства канцлера, військового міністерства з українського питання; також опубліковані оцінки становища в Україні, зроблені після її відвідин економістами і політиками.

Друге видання – це огляд повідомлень місцевої преси про становище у краї. У липні–жовтні 1918 р. розвідувальний відділ Генерального штабу також випускав конфіденційний “Огляд закордонних часописів”. Деякі з міністерств Гетьманату налагодили випуск своїх друкованих органів, а саме: Міністерства земельних, військових справ, віросповідань та ін.

У добу Директорі УНР функціонувало Міністерство преси, яке перебрало на себе випуск інформаційних видань. Упродовж 1919-1920 рр. у різний час, незважаючи на складну військово-політичну ситуацію, виходили “Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки”, “Вістник Української Наро республіки”, “Новини”, “Останні новини Українського Телеграфного Агентства”, “Селянська Громада” та ін.

Після проголошення Акту злуки Державний секретаріат Західної області УНР видавав “Вісті державних законів і розпорядків”. Свої часописи випускали військове та ін. відомства ЗУНР. Губернські органи влади також мали друковані органи. Здебільшого це було одне й те ж видання, яке при різних державних утвореннях змінювало назву. Наприклад, у Волинській губернії “Вістник” видавався від імені губернських комісарів Тимчасового уряду, УЦР,

губернського старости Гетьманату і, нарешті, губернського комісара Директорії УНР. “Харьковские губернские ведомости” під час Гетьманату виходили під назвою “Ведомости Харьковщины” – орган губернського старости. Так само було й у Катеринославі, Полтаві та інших губернських центрах. Міська влада Одеси видавала “Ведомости Одесского градоначальства”. Головним завданням цих видань була публікація офіційних документів місцевої адміністрації та урядових розпоряджень, проте вони мали й постійні рубрики про економічне, культурне життя, події у світі, хроніку тощо.

За роки державної незалежності України преса ЗУНР як історичне джерело стала об’єктом уваги дослідників. Ця тема широко представлена у матеріалах доповідей та повідомлень щорічних науково-теоретичних конференцій “Українська періодика: історія та сучасність”, які регулярно з 1993 р. проводяться у Львові, збірниках праць Науково-дослідного центру періодики Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Саме її науковцям належить пріоритет у складанні бібліографії українських періодичних видань на західноукраїнських землях. Загальна та тематична характеристика періодики як джерела з історії ЗУНР проведена у працях В. Великочого, В. Танчина, Л. Волосянко, І. Крупського та ін.

Інформативним джерелом є преса численних політичних партій. Насамперед, це друковані органи керівних і місцевих органів українських політичних партій. Основними серед них можна назвати наступні: “Боротьба” (орган Центрального Комітету УКП(б)), “Борьба” (орган Центрального Комітету і Київського губернського комітету Української партії лівих соціал-революціонерів (борьбистів)), “Голос” (орган Української Народної Партії), “Знамя” (орган Харківського губернського комітету Української партії лівих соціал-революціонерів (меншенства)), “Конфедералист” (орган українських соціалістів-революціонерів незалежних), “Революционная борьба” (орган Київського Комітету Української партії лівих соціалістів-революціонерів), “Робітнича газета” (орган ЦК УСДРП), “Самостійник” (орган Української партії соціалістів-самостійників), “Трудова Республіка” (орган Української партії

соціалістів-революціонерів (центральної течії)), “Трудовая мысль” (орган Центрального організаційного комітета Української партії лівих соціалістів-революціонерів і фракції лівих с.-р. при ЦВК), “Український Комуніст” (орган Закордонного Бюро ЦК УКП(б)), “Червоний прапор” (орган Центрального Комітету Української комуністичної партії), “Червоний стяг” (орган Тимчасового Комітету УСДРП (незалежних-лівих)) та ін.

Досить впливова, але нечисельна Українська партія соціалістів-федералістів своїм органом взяла відому газету “Нова Рада”. Зібрані навколо неї інтелектуальні та журналістські сили сприяли популярно цього видання. Під час гетьманату газета відображала роль УПСФ як “м’якої” опозиції до влади. Роль цього видання як історичного джерела знайшло висвітлення у сучасній історіографії.

Преса російських есерів (лівих, правих, максималістів) була найбільш поширеною в Україні у 1917–1918 рр. У різний час у Харкові виходили газети “Земля и воля”, “Революционный народ”; у Катеринославі – “Мысль”, “Революционный путь”, “Трудовой народ”, “Народовластие”; в Києві – “Воля народа”, “Социалист-революционер”, “Народное дело”, “Новое народное дело”, “Трудовая Советская Республика”; у Миколаєві – “Голос труда”; в Одесі – “Земля и воля”; у Полтаві – “Максималист”.

У Києві діяв Головний комітет, який виконував координаційні функції щодо меншовицьких організацій і груп в Україні. Місцеві партійні комітети працювали, як правило, в найбільших промислових центр де й виходили їх друковані органи: “Наш голос”, “Наш Юг”, “Вестни Юга” (Харків); “Наша борьба”, “Вперед”, “Рабочая борьба”, “Рабоч дело” (Катеринослав); “Знамя труда”, “Искра”, “Новая искра”, “Рабо жизнь”, “Начало” (Київ); “Пролетарское знамя”, “Путь социал-демократа” (Миколаїв); “Рабочий голос” (Одеса); “Рабочий” (Кременчук) та ін.

Організації Партії народної свободи (кадетів) в Україні найбільш активно діяли у 1917 р. Матеріали їх друкованих видань висвітлювали діяльність

Тимчасового уряду, його місцевих комісарів, участь партії кадетів у підготовці до виборів Установчих зборів.

На території України у різний час виходили російські газети правоконсервативного, монархічного, шовіністичного спрямування. В період Гетьманату один з ідеологів єдиної і неподільної Росії В. Шульгін видавав газету “Киевлянин”, а потім – “Россия”. Проф. А. Погодін у Харкові редагував “Русскую жизнь” – орган російської національно-прогресивної і суспільно-політичної думки. Під час денікінської окупації Союз звільнення Росії видавав у Києві “Вечерние огни”.

Серед пресових джерел варто виокремити газети анархістського спрямування. Конфедерація анархістських організацій “Набат” видавала однойменну газету, яка виходила у Харкові – Катеринославі. Місцеві групи анархістів випускали “Екатеринославский набат”, “Гуляйпольский набат”, “Харьковский набат”. Крім того асоціація анархістів Харкова видавала газету “К свету”, а гуляйпільський союз анархістів – “Путь к свободе”. Важливу роль у налагодженні цих видань відіграли провідні ідеологи анархізму в Україні П. Аршинов та В. Волін. У махновських військах видавалися: “Шлях до волі”, “Голос махновца”, “Вольный повстанец”, “Анархіст-повстанец” та ін.

Досить поширеною формою періодичного друку були бюлетені. Ці засоби швидкого реагування на події та інформування населення відзначалися нетривалим функціонуванням і нерідко виконувалися у листівковому форматі. Найчастіше бюлетені видавали редакції газет: “Киевская жизнь”, “Червоний прапор”, “Народна воля” (Київ), “Последние события” (Харків), “Шлях”, “Слово Подоли” (Вінниця), “Волинське життя” (Житомир), “Полтавський день” (Полтава), “Сумской вестник” (Суми), “Новости” (Чернігів), “Народная жизнь” (Олександрівськ) та ін. Випуск інформаційних бюлетенів було звичною практикою Українського Телеграфного Агентства. Бюлетені видавали органи інформації міністерств УНР: шляхів сполучень, земельних справ, продовольчих справ. До таких видань часто вдавалося Інформаційне бюро УНР. Крім того, бюлетені видавали місцеві органи державної влади самоуправління, виконкоми

рад робітничих, солдатських, селянських депутатів, професійні, кооперативні та інші спілки.

Отже, наявні матеріали періодичної преси є важливим доповненням до архівних матеріалів доби Української революції 1917-1920 рр.

При розгляді іншого етапу української державності – Карпатської України – також неможливо відтворити цілісної картини становлення та функціонування цього державного утворення без залучення матеріалів тогочасних періодичних видань. Насамперед, архівні та опубліковані документи доповнюються матеріалами закарпатської та галицької періодики – цінним джерелом у висвітленні міжнародного, політичного, соціально-економічного та культурного становища Карпатської України. На сторінках газети «Нова свобода», яка видавалася в Хусті, міститься великий фактичний матеріал про стан розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансів Карпатської України. Чимало статей, репортажів і повідомлень описують внутрішньополітичне становище країни, руйнівні дії угорських і польських терористів, античеську та антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колони». «Нова свобода» постійно повідомляла своїх читачів про фінансову і моральну підтримку Карпатської України українською діаспорою світу.

Упродовж 1930-х років у Східній Галичині видавалися десятки українських газет і журналів, які висвітлювали історичні події, пов'язані з Карпатською Україною. Лише один їх перелік засвідчує, що українське населення цього регіону мало широкий вибір інформації про міжнародне, соціально-економічне та внутрішньополітичне становище Закарпаття в 1938-1939 рр. Такі видання, як «Літопис Червоної Калини», «Неділя», «На переломі», «Авангард», «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Діло», «Новий час», «Нова зоря» та ряд ін., намагалися поміщати на своїх сторінках найширшу інформацію про події за Карпатами.

Хоча галицька преса протягом всього міжвоєнного періоду поміщала інформацію про Закарпаття, однак саме на кінець 1930-х років припадає зростання інтересу українців Східної Галичини до краю. Починаючи з жовтня 1938 р. Закарпаття посідає центральне місце на сторінках галицьких газет і

журналів. В цьому нема нічого дивного, бо в цей період у Карпатській Україні відбувалися події, що викликали великий резонанс у світі. Враховуючи відсутність належної джерельної бази, свідчення галицької преси, підкріплені архівними документам і науковими дослідженнями, мають важливе значення. Вони дають змогу з'ясувати позицію, яку займали українці Східної Галичини по відношенню до Карпатської України. Матеріалам, опублікованим на сторінках галицької преси можна довіряти. Цілий ряд їх власних кореспондентів були акредитованими у Закарпатті. Завдяки їм читачі мали змогу одержувати регулярну інформацію, як правило, відразу після подій, а сучасні дослідники надійне джерело.

Головна увага в пресі приділялася висвітленню подій, пов'язаних із боротьбою закарпатців за автономні права. Наприкінці 1930-х років, поряд із проблемою автономії, на перший план висувається подача матеріалів про січневі події 1919 р. Чому саме їм приділялася особлива увага? Вони, на думку галицьких кореспондентів, свідчили про короткочасний, але вагомий за своїм змістом спалах свідомості закарпатців, коли 21 січня 1919 р. 400 делегатів Всеукраїнських зборів у Хусті проголосували за злуку краю з УНР. Робиться висновок, що ці події послужили підґрунтям жовтню 1938 р., коли Закарпаття здобуло автономний устрій.

Міжнародне становище Карпатської України наприкінці 1930-х рр. було надзвичайно складним. Серед країн, постійно висуваючих територіальні претензії до краю, виділялася Угорщина. Її уряд вважав себе єдиним повноправним претендентом на оволодіння Карпатською Україною. Галичина уважно слідкувала за розвитком подій у Закарпатті та навколо нього. На сторінках галицької періодики міститься чимало матеріалів про відношення Угорщини, Польщі, Німеччини, Румунії, Англії, СРСР до Закарпаття.

Аналіз матеріалів, опублікованих на сторінках української періодики Карпатської України і Східної Галичини, дозволяє констатувати, що їх кореспонденти регулярно знайомили своїх читачів з розвитком подій у Карпатській Україні наприкінці 1930-х років. Повідомлення, статті, репортажі і

коментарі галицьких журналістів знайомили українське населення Східної Галичини з політикою великих європейських країн по відношенню до Закарпаття. Українська преса засудила територіальні претензії урядів Угорщини та Польщі стосовно краю.

Отже, газетна періодика є невід'ємним складником історико-дослідницького процесу, оскільки містить широкий спектр тематичної інформації, як офіційного характеру, так і повсякденного життя, охоплює всі регіони України. Послідовність і оперативність поданих відомостей, їх синтетичний характер посилюють цінність цього виду історичних джерел. У контексті нашого дослідження матеріали періодики допомагають відтворити цілісну картину складних державотворчих процесів.

2.3. Документи особового походження.

Окремою групою джерел, цінних для нашого дослідження є документи особового походження – це документи, які утворилися впродовж життя, наукової, творчої, службової, громадської та іншої діяльності фізичної особи (сім'ї, роду), а також ті, що відклались у їхніх особистих архівах. До документів особового походження відносять мемуари, спогади, щоденники, листи, записки, епістолярії, біографії тощо. Цей жанр ретроспективної історичної інформації, попри весь природний суб'єктивізм, є одним з наймасовіших, а відтак й широко використовуваним джерелом.

Зазвичай історичні процеси, події, факти вивчаються через призму офіційних джерел. Однак, вони будуть неповними і однобокими, якщо не відобразатимуться через суб'єктивне сприйняття їх особистістю. Адже у кожному індивідуально неповторному та незаангажованому особистому документі є унікальна інформація з історії всіх проявів життя держави та суспільства.

Напружені динамічні події та поразки українських визвольних змагань 1917-1921 років породили велетенський масив історичних джерел особового

походження: мемуари, спогади, щоденники, тощо. Пальма першості у їх створенні належить провідним українським політичним, державним, військовим діячам. Опинившись в еміграції, вони мали внутрішню потребу аналізу причин поразки української революції, з'ясування власних та чужих позицій, а нерідко й пошуку винних. Особливо цінними є спогади діячів, які займали ключові позиції в державній та політичній ієрархії.

Одним з перших, хто зробив спробу осмислити історію Української революції, був В. Винниченко, тритомник якого “Відродження нації” побачив світ уже в 1920 р. у Відні []. Автор, спираючись на документи, власні враження і обізнаність тогочасних процесів, розкрив основні тенденції розвитку українського національно-визвольного руху, охарактеризував політичний і емоційний стан суспільства. Саме В. Винниченко один із перших довів, що Україна пережила власну революцію, яка виступила як альтернатива загальноросійським революційним процесам. Однак йому не вдалося в повній мірі дотриматися принципу об'єктивності при висвітленні подій і фактів, бо всі вони розглядаються з позиції лідера УСДРП. Саме цій партії автор відводить місце ідейно-організаційного центра координації рушійних сил революції, переконуючи читача у тому, що вона відіграла провідну роль у відродженні української нації. Водночас історія та діяльність УСДРП показані досить фрагментарно, а інших партій взагалі побіжно. Показовим також є критичне (інколи навіть занадто критичне) ставлення щодо програм та діяльності останніх, не є виключенням і есери, які за своєю ідеологією були найближчі до есдеків і часто співпрацювали разом із ними в різних урядах. Безумовно цінність роботи зменшує й відсутність документів.

Певну інформацію дає його щоденник, який він вів, занотовуючи щодня головні події поточного процесу державотворення та перебігу політичної боротьби [].

Достатньо повно революційні події та сутність державотворчих процесів висвітлено у праці П. Христюка “Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.” []. У порівнянні з роботою В. Винниченка, вона

відрізняється більшою об'єктивністю, хоча й П. Христюку також не вдалося до кінця відійти від власної партійної позиції. Цінність роботи полягає у тому, що П. Христюк спирається у своєму дослідженні на широку документальну базу і не обмежується аналізом діяльності лише УПСР, намагаючись показати позиції різних політичних сил, в тому числі й правого спектру. Відкинувши ідеологічні переконання автора можна отримати багато цікавого фактичного матеріалу, підтвердженого документами. На жаль, робота залишилася незавершеною і сягає періоду лише до денікінщини, тому поза дослідженням залишився завершальний етап революції та діяльності українських політичних партій на терені України.

Цінність “Заміток” полягає в тому, що тут міститься інформація про роботу партійних форумів, наводяться ухвалені ними документи, показується боротьба всередині партій навколо програмних питань. У центр уваги автора потрапили практично всі з'їзди провідних українських партій. На основі аналізу їхніх рішень показана поступова радикалізація позиції партій щодо тогочасних нагальних проблем.

Діяльність Центральної Ради знайшла відображення у спогадах її незмінного голови М. Грушевського. Вони надзвичайно важливі для розуміння концептуальних засад Української революції, відстоювання автономістсько-федералістських принципів у боротьбі з Тимчасовим урядом, причин та обставин проголошення державної самостійності. Характеристики та оцінки українських діячів сприяють персоніфікації українського історичного процесу.

До класичних мемуарів належать “Мої спомини по недавнє минуле (1914–1920 рр.)” Д. Дорошенка []. Видатний державний діяч і історик готував їх, спираючись не лише на власні спогади, але й на документальний матеріал, який склав підґрунтя його фундаментальної “Історії України. 1917–1923 рр.”. Спогини відображають не лише діяльність центральних органів української влади, але й працю провінційних адміністрацій Галичини та Чернігівщини, становлення дипломатичної служби України, подають переконливі політичні портрети тогочасних діячів.

Багатою на фактичну інформацію є робота Д. Дорошенка “Історія України (1917-1923 рр.)” [1]. У першому томі, при розгляді діяльності Центральної Ради, докладно показана позиція тої чи іншої політичної партії на її засіданнях при обговоренні різних питань. Уяву щодо розстановки партійно-політичних сил доби Гетьманату дає другий том роботи. При написанні цієї праці автор намагався дотримуватися об’єктивності, хоча симпатії до Гетьманської Держави, як її колишнього урядовця, Д. Дорошенку не вдалося повністю приховати. Однак, незважаючи на це і досі другий том, по суті, залишається основою при висвітленні доби Гетьманату П. Скоропадського для багатьох сучасних істориків як вітчизняних, так і закордонних.

Значний внесок у розробку проблем Української революції зробив М. Шаповал, видавши низку книг. Присвячені подіям 1917-1920 рр., ці роботи містять багато цінної інформації щодо участі в них різних політичних партій. Проаналізувавши тодішній політичний український рух, автор виділив у його складі три течії – більшовицькофільську, соціал-революційну і буржуазно-демократичну. В цілому можна погодитися із такою класифікацією, бо вона дійсно охоплює всі політичні сили, що взяли участь у революції, запропонувавши суспільству альтернативні моделі подальшого поступу. Позитивним моментом у порівнянні з працями В. Винниченка і П. Христюка є те, що роботи М. Шаповала охоплюють й 1920 р. і з них можна дізнатися про особливості діяльності політичних партій на завершальному етапі боротьби.

М. Шаповал у 1920 – 1930-ті рр. у Празі публікував спомини про окремі епізоди революційної боротьби та державного будівництва в Україні, зокрема про ухвалення Акту злуки та діяльність Директорії УНР в 1919 р. У 1958 р. у США були видані систематизовані спогади про добу Гетьманату та Директорії. Уривки з них у серпні 1990-х рр. опублікував журнал “Вітчизна”. Прикметною рисою цих спогадів є акцентація на персональній відповідальності С. Петлюри за невдачі будівництва.

Плідно попрацював й колишній соціал-демократ І. Мазепа. У книзі “Більшовизм і окупація України: Соціально-економічні причини незрілості

сил української революції” він проаналізував умови та особливості формування української соціал-демократії в порівнянні з російською. Автор дійшов висновку, що основною причиною того, що УСДРП не виступила в революції провідною політичною силою, стала недозрілість і відсталість пролетаріату України порівняно з пролетаріатом центральних частин Росії. Особливий інтерес має наступна його робота – “Україна в огні й бурі революції”. Цю роботу відрізняє від подібних їй той факт, що періоди Центральної Ради і Гетьманщини І. Мазепа зображує з позиції не вищого урядовця, а губерніального керівника УСДРП. Тому вона цінна тим, що дає уявлення як розвивався революційний процес на провінції, які партії мали вплив на населення Катеринославської губернії у цей час.

Розлогі спогади “Сторінки минулого” залишив відомий діяч, урядовець і дипломат О. Лотоцький. Вони охоплюють досить широкий часовий діапазон з кінця XIX до 1920-х рр. Автор подає цікаві відомості про діяльність урядів УНР, Гетьманату, боротьбу за автокефалію української церкви, початки української дипломатії та ін. Окремо він видав спогади про діяльність посольства УНР у Туреччині. Переконливості розповідям О. Лотоцького додають опубліковані у додатках документи: ноти, меморандуми, листування з МЗС Туреччини, Франції, Англії, представниками Антанти та ін.

Докладні та цікаві спогади подав український діяч і дипломат М. Галаган. Упродовж революції йому довелося представляти Українську Державу на Кубані, в Румунії та Угорщині. Його спогади досить переконливо змальовують картину становлення української дипломатичної служби. Спогади у 4-х частинах були опубліковані на початку 1930-х рр. у Львові. Сучасне наукове їх видання побачило світ у 2005 р. Спогади іншого українського діяча Н. Григорієва присвячені добі Центральної Ради і Директорії УНР. Як і М. Шаповал, він критично налаштований щодо діяльності С. Петлюри. У 1925 р. видав брошуру “Петлюрівщина”.

Книга відомого діяча УПСР і міністра УНР М. Ковалевського “При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії” вийшла вже по його смерті у

1960 р. Це ґрунтовна праця, яка подає багато цікавих даних щодо діяльності партії українських есерів, Центральної Ради, Ради народних міністрів, проведення аграрної політики, відносин з німецьким командуванням тощо.

Відтворенню історії партії боротьбистів сприяє вивчення праць І. Майстренка – колишнього члена спочатку Української комуністичної партії (боротьбистів) (УКП(б)), а згодом – Української комуністичної партії (УКП). Залишивши територію України після поразки Української революції, за кордоном він став істориком. Саме там він написав працю “Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму”. Ця праця стала першою узагальнюючою роботою з історії боротьбизму. Однак її скоріш варто віднести до мемуарної літератури, ніж наукової. Сам автор у вступі зазначив основний недолік книги – неможливість використання партійних документів і преси під час її написання.

Суттєвим доповненням є наступна праця І. Майстренка “ Історія мого покоління. Спогади революційних подій в Україні”. Зі сторінок цієї книги яскраво постає картина буденної роботи повітової Кобиляцької організації боротьбистів, цікаво змальовані портрети рядових членів партії, а також настрої населення, насамперед, селянства. Цінність праці полягає і в тому, що ставши згодом членом УКП, автор описує й її діяльність. Заслуговують на увагу й порівняльні характеристики автора обох партій.

Залишили спогади про урядову та громадську роботу чимало й інших міністрів українських урядів, зокрема І. Феценко-Чопівський, К. Мацієвич, В. Леонтович. Лише окремі опубліковані й в Україні.

Відомий український діяч і дипломат С. Шелухін у своїх спогадах та статтях пише про зовнішньополітичну діяльність українських урядів доби Центральної ради, мирні переговори Гетьманату з РС договір УНР із Польщею, Мирну конференцію в Парижі. Для цих публікацій характерне досить широке звернення до документів. Голова дипломатичної місії УНР у Римі Є. Онацький залишив спогади про діяльність українського представництва при Ватикані, поширення інформації про Україну в Італії, зокрема видання часопису “La voce del Ucraina”. Інші українські дипломати також у своїх спогадах описують працю посольств

УНР у Данії (Д. Левицький), Великій Британії (А. Марголін). Крім того, останній опублікував спогади про українську делегацію, надіслану до Одеси для переговорів з представниками Антанти.

Серед мемуарної літератури слід виділити спогади гетьмана України Павла Скоропадського. Вони написані по “гарячих слідах подій упродовж першої половини 1919 р. Автор їх не мав у своєму розпорядженні документальних матеріалів. Спомини гетьмана передають особистісне сприйняття побудови Української Держави на консервативно-ліберальних засадах. Вони відзначаються високим ступенем персоніфікації тогочасного державотворчого процесу, подають характеристики основних діячів Гетьманату. Зі спогадів зрозуміло, які політичні сили й партії брали участь у підготовці та проведенні державного перевороту, хто впливав на урядову діяльність та особисто на гетьмана. Цікавою є й характеристика деяких партійних лідерів. Тому спогади П. Скоропадського варто розглядати не тільки як важливе джерело фактологічної інформації, але й як відображення його світоглядних, політичних та ментальних засад.

В цілому узагальнюючу характеристику української мемуаристики до 1924 р. дав у своїй розвідці І.В. Калинович.

Серед провідних західноукраїнських діячів найбільш розлогі спогади залишив Л. Цегельский. Головним чином вони стосуються утворення ЗУНР, проте автор подає досить цікаві спостереження й по Наддніпрянській Україні, зокрема в добу Гетьманату та початку діяльності Директорії УНР. Слід відзначити, що спомини Л. Цегельського викликали критичні відгуки. Зокрема, І. Кедрин підготував з цього приводу спеціальну брошуру. Спогади К. Левицького, К. Трильовського, Д. Палієва, О. Кузьми, М. Рудницької розкривають різні аспекти утворення та початкового етапу діяльності ЗУНР. О. Назарук головну увагу приділив добі Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР, в яких він займав високі урядові посади. Вже у 1920 у Відні О. Назарук видав досить об’ємну книгу спогадів. Друге видання її вийшло 1978

р. у США. Один із спогадів присвячений діяльності галицької делегації на Ризькій мирній конференції.

Спогади полковника Є. Коновальця розкривають роль українських січових стрільців у революційних подіях на Україні в добу Центральної Ради та Гетьманської держави. Вони вийшли в Празі у 1928 р. На початку 1990-х рр. опубліковані в журналі “Київ”. Історію формування УСС також висвітлюють А. Мельник, Р. Дашкевич, О. Думін, Р. Сушко, М. Заклинський.

Події та головні персоналії української революції знайшли досить широкий відгук у російській зарубіжній мемуаристиці. Характерною рисою цих публікацій є переважно негативне ставлення до українського національного руху, державотворчих процесів, діяльності партій національного спрямування, провідних політичних постатей.

Важливий інформаційний матеріал містить й іноземна мемуарна література. Особливо слід виділити спогади німецьких та австро-угорських військових і дипломатів.

На відміну від мемуарів щоденники належать до менш поширених історичних джерел. Зовсім небагато провідних діячів доби Української революції мали час, змогу і бажання вести постійну фіксацію динамічного і складного перебігу подій. На наш погляд, найбільш інформативними і досить об’єктивними слід вважати щоденникові записи авторитетного українського діяча Є. Чикаленка. Формально залишаючись поза владними структурами, але будучи щільно інтегрованим у “кухню” політичного життя, він залишив цікаві та змістовні спостереження, міркування й оцінки подій доби Центральної Ради та Гетьманату. На початку 1990-х рр. вони частково побачили світ в часописах “Україна” та “Слово і час”. Наукова публікація “Щоденників” Є. Чикаленка була здійснена у 2004–2005 рр.

Відомий український політичний діяч і публіцист Д. Донцов 1918 р. займав посаду директора Українського телеграфного агентства. Його щоденникові записи, які були видані в 1954 р., містять цікаві спостереження та оцінки

внутрішньої і зовнішньої політики гетьмана П. Скоропадського. У 1990-ті рр. вони публікувалися в Україні, 2002 р. повністю перевидані.

Записки одного з лідерів партії українських есерів, військового міністра УНР О. Жуковського не є типовим щоденником. Проте містять цікаву інформацію про роботу закордонної делегації УПСР, поїздку за дорученням М. Грушевського “для замирення” до УСРР. Включене до публікації й листування. Вперше записки були опубліковані в 1983 р.

Щоденник одного з кадетських лідерів П. Мілюкова, який у 1918 р тривалий час перебував в Україні, важливий не тільки для з’ясування причин його політичної переорієнтації з антанто – на германофільську і навпаки, але й впливу на українських міністрів-кадетів. Фрагменти щоденника про переговори П. Мілюкова з німцями публікувалися США.

Чимало мемуарів активних діячів доби Української революції залишаються й досі не опублікованими. Зокрема, в ЦДАГО України зберігаються спогади військового міністра УНР О. Жуковського, заарештованого німцями у квітні 1918 р. Написані у Лук’яні матеріали містять чимало важливих фактів про діяльність УЦР і відображають морально-психологічний стан ув’язненого¹⁰³ У цьому архі знаходяться й спогади начальника гетьманського штабу Б. Стелецького. Проте вони охоплюють більш широкий часовий відрізок і мають прикметну назву “Спогади про події на Україні 1918 р.: від Грушевського до Петлюри”¹⁰⁴. Матеріали мемуарного характеру містяться особовому фонді відомого українського правника С. Шелухина.

Одне з важливих джерел дослідження вітчизняної історії – епістолярій – для доби Української революції не є масовим. Очевидно, активна участь провідних діячів у партійно-політичній, державно-управлінській сфері, можливість використовувати тогочасні засоби зв’язу звела до мінімуму традиційну форму комунікацій – листування. Зокрема, у тритомнику “Листування Михайла Грушевського” з сотень оприлюднених листів лише кілька стосуються періоду революції. Окремі з них були вміщені в інших виданнях. Низка листів С. Петлюри увійшла до кількатомного видання його спадщини “Симон Петлюра.

Статті. Листи. Документи”. Переважно це офіційне листування Голови Директорії та Головного Отамана з урядовими інституціями і посадовцями.

Найповнішою є епістолярна спадщина відомого і впливового українського діяча Є. Чикаленка. Він постійно спілкувався з багатьма представниками тогочасної владної еліти, опозиційними лідерами. Поряд з щоденниковими записами також вів широке листування як на батьківщині, так і в еміграції. Частина його епістолярної спадщини вийшла у додатках до щоденника 1919–1920 рр. Окремою книгою видано його листування з П. Я. Стебницьким. Листовні контакти з А. Ніковським, В. Винниченком та ін. подані в періодичних виданнях.

Отже, документи особового походження становлять одне з доволі інформативних джерел з історії Української революції 1917–1921 рр. Їх цінність визначається насамперед провідною роллю багатьох мемуаристів в описуваних подіях.

Розглядаючи період існування Карпатської України, варто зазначити, що на окреме вивчення заслуговує щоденник відомого українського письменника і активного учасника подій 1938-1939 рр. В. Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України» [1]. Ще в жовтні 1938 р. В. Гренджа-Донський почав писати щоденник, присвячений Карпатській Україні. Тоді він не являв собою чогось єдиного, цілого, завершеного. Проживаючи в Словаччині, складав докупи розрізнені записки і вирішив їх видати окремою книжкою під назвою «Мадярські звірства». Однак цього зробити не вдалося. Словаччина стала союзником Угорщини і Німеччини в роки Другої світової війни й вихід у світ таких обвинувачувальних матеріалів міг, як вважали, зашкодити «братньому» союзові угорців і словаків. Не вдалося видати цю книгу і пізніше.

Щоденник В. Гренджі-Донського складається з двох великих за обсягом розділів, які доповнюють один одного. У першому - «З великих днів Карпатської України» - описані події з 7 жовтня 1938 р., коли політичні сили краю вибороли автономні права, до 15 березня 1939 р., коли закінчилося останнє засідання Сойму Карпатської України, на якому була проголошена незалежна держава і

обрано президентом Августипа Волошина. Автор у першому розділі щоденника детально описав прихід до влади А. Бродія, його арешт і призначення Прагою прем'єр-міністром А. Волопіпа, соціально-економічну і політичну діяльність обох автономних урядів. На сторінках цього розділу міститься великий фактичний матеріал про напади угорських і польських терористів, антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колони». Письменник не замовчує також конфлікти, які виникали в українському таборі.

В. Гренджа-Донський детально описав вибори і самі засідання Союму Карпатської України. Він наводить наслідки голосування по всіх округах краю, не обминаючи жодного населеного пункту. Як відомо, із 92,5% населення, яке взяло участь у голосуванні, 92,4% - проголосували за Українське національне об'єднання, яке очолював Ф. Ревай. Перший розділ завершується вторгненням угорських гортистів у Карпатську Україну.

Другий розділ щоденника - «Під чоботом окупанта» - присвячений трагедії Карпатської України та її мужніх захисників. Його хронологічні рамки охоплюють період з 15 березня до кінця серпня 1939 р., коли В. Гренджа-Донський емігрував до Словаччини. Цей розділ, фактично, обвинувачує звірства угорських гонведів та терористів над місцевим населенням. Знаходячись у Тячівській тюрмі, а згодом у концтаборі Вор'юлопош, В. Гренджа-Донський скрупульозно записував свідчення військовополонених, причому робив це нелегально, ховаючись від адміністрації концтабору.

«Щастя і горе Карпатської України» – це не стільки книга автора, як збірник споминів багатьох людей, які пережили радість і трагедію 1939-го р. І саме тому щоденник В. Гренджі-Денського - цінне джерело для вивчення історії Карпатської України. В ньому історик наших днів може почерпнути для себе безліч фактів, яких не знайде ніде.

Щоденник Володимира Кисілевського містить згадки про декілька зустрічей Якова Макогона з Пржемыслом Папірніком у першій половині лютого 1939 р. з метою обміну інформацією у справі Карпатської України, що могли передувати написанню Франтішеком Дворніком згаданого вище реферату.

Окремі його тези знайшли відображення в телефонній розмові між Папірніком і Макогоном 6 березня 1939 р., в ході якої обговорювалися два базові сценарії розвитку подій навколо ЧСР та українського питання з перспективи британської дипломатії. Після цих зустрічей у Форін Офіс чеському журналістові було прямо повідомлено, що доля Чехо-Словаччини залежатиме від українського питання.

Заслуговують на увагу спогади активних учасників подій 1938-1939 років у Закарпатті С. Ключурака, С. Росохи, В. Бірчака, С. Пугача, Ю. Химинця, А. Штефана, В. Шандора, Й. Сарвадія та ін. Значна увага в працях учасників подій приділялася ролі ОУН у розвитку політичних подій в краї. З цього приводу слід назвати праці М. Капустянського, Д. Андрієвського, А. Мельника, З. Книша, М. Бажанського, Ю. Пундика. Ці дослідження дали змогу побачити в членах ОУН не тільки організаторів Карпатської Січі, а перш за все зв'язкових між Карпатською Україною і українською діаспорою США, Канади, країн Європи.

Твори та мемуари учасників українського визвольного руху є унікальним джерелом вивчення передумов, причин і наслідків проголошення Акта 30 червня 1941 р. Про відновлення української державності. Уміщуючи значну кількість фактичного матеріалу, насичені враженнями та спостереженнями, вони значною мірою дають змогу відтворити тогочасні події, проаналізувати позицію керівників ОУН, показати їх взаємини з нацистами.

Багато фактологічного матеріалу містять спогади таких активних діячів як С. Бандери, В. Кука, М. Лебеда, Б. Казанівського, В. Галаса, С. Котелець-Лісового, М. Савчин, Я. Стецько, М. Скорупус-Макса та багатьох ін.

Опрацювання теоретичної та мемуарної спадщини оунівських функціонерів наводить на думку, що на початку війни останні мали переважно слабе уявлення про нацистські наміри стосовно України. «Питання, як поведуться німці супроти України, залишалось відкритим, - згадував член Проводу українських націоналістів Дмитро Андрієвський.

Водночас, доки офіційний Берлін не продемонстрував неприхованої ворожнечі до України, доти міркування очільників бандерівської ОУН полягали у наступному. Якщо він поставить за мету розвалити СРСР на національні

незалежні держави, зазначав Ярослав Стецько, то ОУН буде вважати Німеччину зовнішньо-політичним союзником проти сталінського режиму (Стецько, 1967:193). Своєю чергою, Степан Бандера наголошував, що українцям, на його думку, в умовах, що склалися після 22 червня 1941 р., належало безкомпромісно плекати свою долю власними руками. Виходячи з цього, тогочасне ставлення Організації до офіційного Берліна уявлялося таким: dokonані факти з ймовірною перспективою співробітництва на засадах рівноправності та реалізація dokonаних фактів на випадок іншого розвитку подій

Отже, твори та мемуари керівників бандерівської ОУН підтверджують думку про те, що Організація була категорично налаштована на відновлення державності.

Для здійснення запланованого, як писав Василь Кук, поряд з трьома Похідними групами сформовано спеціальну - Львівську (близько 20 осіб), до складу якої увійшли члени Проводу ОУН(б) та її ключові функціонери. Вона мала вирішувати завдання, пов'язані з відновленням державності. 23 червня В. Кук, М. Лебедь, І. Равлик, Я. Стецько на автомобілі прибули на правий берег р. Сян з метою найшвидше потрапити до Львова (Кук,

За спогадами В. Кука, він одразу зайнявся встановлюванням зв'язків із українським підпіллям, відновленням і водночас перебудовою роботи бандерівської ОУН:

Інші члени Львівської групи 29 і 30 червня здійснювали інтенсивну підготовку до скликання Народних Зборів. Зокрема, Я. Стецько мав зустрічі із відомими громадськими діячами міста з метою запрошення на них останніх, а також обговорював їх входження до уряду, що формувався, і до міської управи (Кук, 2001.XII). Уранці 30 червня гітлерівські військові частини увійшли у Львів. «Львів прийняв німців з мішаними почуваннями, - писав у своїх мемуарах Кость Паньківський. - Не було того ентузіазму, з яким вітали в 1915 році австрійців після російської інвазії, але була велика радість з приводу відходу більшовиків. Неповні два роки їх панування далися добре знаки, що ж сказати про останній тиждень війни й терору» (Паньківський, 1957:30).

Зміст праць і спогадів оунівських діячів засвідчив: заява фюрера 22 червня з приводу нападу на СРСР, нестримний рух гітлерівських військ углиб України, їх відверте ігнорування перемовин з бандерівцями штовхало останніх до відповідних висновків. їм ставало все більш очевидно, що очільники Третього райху, поперше, не виявляють бажання підтримати державотворчі процеси в Україні, а по-друге, не насміляться на перших порах викликати проти себе спротив її народу. Двоїстою політикою, пустопорожніми обіцянками, підігріванням сподівань на державну незалежність після переможної війни з Радянським Союзом вони намагалися перешкодити тому, аби рух українців до незалежності був націлений проти райху. Натомість, офіційний Берлін прагнув залучити останніх у війну проти СРСР, міцно пов'язати з нацистськими намірами, не допустити здійснення ними самостійної політики, використати сповна і виснажити сили українського народу, реалізовувати власні плани, згідно з якими Україна мала стати колонією. Як бачимо, бандерівці не мали жодних аргументів на користь того, що нацисти зацікавлені у відродженні української державності і, крім того, дозволять здійснити цей акт у Києві. Лідери ОУН(б) тепер схилилися до думки, що самостійна політика повинна здійснюватися за власною ініціативою. Йшлося про те, щоб скористатися тогочасним хаосом і безладдям, коли радянські війська залишили Львів, а наступаючі гітлерівські ще не встигли створити постійну адміністрацію, і невідкладно проголосити відновлення Української держави. Отже, ОУН(б) прагнула радикальними діями поставити нацистів перед доконаним фактом, змусити їх вже тоді чітко визначитися: підтримувати чи не підтримувати українські державотворчі кроки, створити юридичну основу для наступних державотворчих процесів чи боротьби з тими, хто стане на перешкоді реалізації цих планів, перекреслити найнебезпечніші для України підступні гітлерівські задуми і відкрити перспективу незалежній визвольній політиці

Звідси можна зрозуміти, що львівський сценарій задумувався бандерівцями заздалегідь, у глибокій таємниці від гітлерівців, тим більше без погодження з ними, і через це став для останніх цілковитою несподіванкою.

Тим часом 30 червня понад 60 осіб заповнили приміщення Товариства «Просвіта». «Тут зібрались, - зазначив В. Кук, - представники української громадськості Львова й околиць: церковні достойники, вчені, інтелігенція, робітники, селяни, учасники підпільної визвольної боротьби» (Кук, 1993:31). Звертаючись до них, Я. Стецько озвучив Акт відновлення Української Держави. В ньому зазначалося, що «волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України» (ОУНв 1941 році. Ч. 1, 2006:250-251).

Державотворча активність була вкрай негативно сприйнята нацистською верхівкою. Львівські події змусили її показати справжнє ставлення до українського питання. Наслідком цього стало затримання 5 липня у Кракові і відправлення до Берліна Степана Бандери та його соратників, де вимагали від них визнати недійсним Акт 30 червня. Наступного дня з'явилася відозва ОУН(б). «Закріплюючи на своїх землях українську владу, - наголошувалось у ній, - мусимо пам'ятати: війна ще не скінчена! Доки на наших землях зістанеться хоч один Москвин, лях чи інший ворог - наїзник, ми боремося далше... Пам'ятаймо: вся влада в українські руки! До влади дійдемо тільки збройною рукою» (ОУН в 1941 році. Ч. 1, 2006:290 - 291). 11 липня окупаційна влада видала розпорядження про заборону не лише маніфестацій на підтримку Акта 30 червня, а й взагалі будь-якої політичної діяльності українських організацій (Україна у Другій світовій війні удокументах, 1997:166).

Отже, праці і спогади учасників українського визвольного руху воєнної доби свідчать, що підготовлений активом ОУН(б) і проголошений 30 червня 1941 р. у Львові Акт відродження української державності викликав величезний ентузіазм серед українського населення і став початком державотворчих процесів у краї. Проаналізувавши реакцію офіційного Берліна на зазначені події, оунівські лідери усвідомили, що їхній ситуативний союз із гітлерівцями закінчився, а надії на підтримку останніми української справи - ніщо інше, як

ілюзії. Відтепер ОУН(б) розпочинає підготовку до відкриття нового фронту - антинімецьког

Водночас ці матеріали несуть відбиток природного суб'єктивізму у сприйнятті багатьох явищ, епізодів і постатей. відтак й потребують більш критичного підходу при використанні наявної у них інформації.

Водночас, віддаючи належне значущості вищевказаним джерелам, необхідно враховувати притаманну їм істотну дозу авторського суб'єктивізму, можливість відхилення при висвітленні описуваних подій, що пов'язано з обмеженістю людської пам'яті, а тому викладений в них матеріал обов'язково повинен зіставлявся зі свідченнями інших джерел.

ВИСНОВКИ

Проблема Української революції належить до однієї з найбільш повно висвітлених у сучасній вітчизняній історичній науці. На сьогодні захищено більше 500 кандидатських і докторських дисертацій, які розкривають різні аспекти історії цього суспільно-політичного феномену, висвітлюють громадсько-політичну та державотворчу діяльність лідерів революційної доби. Обґрунтування концепції Української революції, виділення її основних періодів та перебігу подій Української революції здійснено в узагальнюючих працях В. Верстюка, В. Солдатенка, О. Реєнта та ін. Значна частина наукових праць присвячена окремим періодам або проблемам революційної доби 1917-1921 рр. Зокрема, вивченням державно-політичної моделі гетьманату займається Р. Пиріг, проблемам історії доби Директорії УНР присвячені праці В. Лозового та В. Яблонського, С. Кульчицький аналізує у своїх працях процес становлення та еволюцію радянської системи в Україні, дослідженням партійної системи займається О. Любовець, здійснено аналіз сучасного історіографічного доробку у працях О. Радченко В. Капелюшного та ін.

Протягом останніх років була проведена серйозна робота щодо збору та систематизації джерел революційної доби, результатом стало видання низку збірників документів, які суттєво розширили можливості об'єктивного наукового дослідження.

На сьогодні дискусійними питаннями залишаються проблема визначення верхньої межі Української Революції – 1920 чи 1921 рр. та виділення основних етапів визвольної боротьби українського народу. Попри певні відмінності, все ж таки, більшість дослідників поділяє позицію поділу історії Української революції відповідно основним формам державності, які були утворені в процесі її розвитку. Огляду на це Українська революція поділяється на: 1) період Центральної Ради (березень 1917–квітень 1918); 2) Українська Держава П. Скоропадського (квітень-грудень 1918); 3) доба Директорії УНР (грудень-

серпень 1919); 4) заключний період боротьби за владу в Україні (друга половина 1919-1921).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВИ

Центральний Державний Архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (ЦДАВО України).

1. Ф. 1. – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.
2. Ф. 1061. – Міністерство земельних справ Української Держави.
3. Ф. 1063. – Генеральний секретаріат – Рада Народних Міністрів.
4. Ф. 1064. – Рада Міністрів Української Держави.
5. Ф. 1065. – Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки.
6. Ф. 1133. – Установчі Збори.
7. Ф. 1216. – Міністерство внутрішніх справ Української Держави.
8. Ф. 1429. – Канцелярія Директорії Української Народної Республіки.
9. Ф. 1429. – Директорія УНР.
10. Ф. 2192. – Західно-Української Народної Республіки – Західної області УНР.
11. Ф. 2469. – Рада Міністрів Української Держави.
12. Ф. 2402. – Селянська спілка.
13. Ф. 3073. – Український національний союз.
14. Ф. 4453. – Особистий фонд Осипа Безпалка
15. Ф. 4657. – Центральний Комітет Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних).
16. Ф. 4659. – Центральний Комітет Української партії соціалістів-федералістів.

Центральний Державний Архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

17. Ф. 8. – Центральний Комітет Української комуністичної партії та її губернські комітети.
18. Ф. 16. – Українська партія соціалістів-революціонерів (борьбистів).

19. Ф. 41. – Об'єднаний фонд єврейських політичних партій та організацій.

20. Ф. 43 – Центральний Комітет Української партії соціалістів-революціонерів, Української комуністичної партії (боротьбистів) і місцеві організації.

21. Ф. 44. – Центральний Комітет Української партії соціалістів-федералістів.

22. Ф. 259. – Колекція документів “Український музей в Празі”.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАЛ).

23. Ф. 309. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

24. Ф. 368. – Особовий фонд К. Студинського.

25. Ф. 581. – Колекція документів діяльність урядів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки.

Центральний державний історичний архів у Києві (ЦДІАК)

26. Ф. 317. – Фонд прокурорів судових палат.

Електронний архів Українського визвольного руху.

27. Ф. 4. – Український визвольний рух (1030-1954 рр.). URL:
<https://avr.org.ua/?idUpCat=148>

28. Ф.4.1. – Карпатська Україна. URL:
<https://avr.org.ua/?idUpCat=148>

□

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

29. Боротьба. Орган Центрального Комітету УКП(б). Київ. 1917-1920.

30. Боротьба. Орган Чернігівського Губерніального Комітету УПСР(К). Чернігів. 1919.

31. Боротьба. Орган Окружного Комітету УПСР(К) Херсонщини і Таврії. Херсон. 1919-1920.

32. Боротьба. Орган Катеринославського Губерніального Комітету УПСР(К). Катеринослав. 1919.
33. Боротьба. Орган Кам'янець-Подільської організації УПСР(К). Кам'янець-Подільський. 1919.
34. Боротьба. Орган Одеського Обкома УПСР(К). Одеса. 1919-1920.
35. Боротьба. Видання літвідділу Катеринославського Губкому УКП(б). Катеринослав. 1920.
36. Боротьба. Орган Миколаївського комітету УКП(б). Миколаїв. 1920.
37. Боротьба. Орган Правобережного бюро ЦК УКП(б). 1920.
38. Боротьба. Харків. 1920.
39. Боротьба. Бюлетень обласного комітету УКП(б) Херсонщини. Одеса. 1920.
40. Боротьбист. Видання ЦК та Київського губерніального комітету УПСР(К). Київ. 1919.
41. Боротьбист. Орган Радимишлівського райкому УПСР(К). Радомишль. 1919.
42. Боротьбист. Орган Полтавського Губерніального Комітету УКП(б). Полтава. 1919-1920.
43. Боротьбист. Орган Прилуцького райкому УКП(б). Прилуки. 1920.
44. Борьба. Орган Центрального Комітету і Київського губерньського комітету Української партії лівих соціал-революціонерів (борьбистів). Київ. 1919-1920.
45. Борьба. Орган Волинського губерньського комітету Української партії лівих соціал-революціонерів (борьбистів). Житомир. 1920.
46. Борьба. Орган Центрального Комітету і Харківського губерньського комітету Української партії лівих соціал-революціонерів (борьбистів). Харків. 1919-1920.
47. Борьба. Орган Центрального Ліквідаційного Бюро Української партії лівих соціал-революціонерів (борьбистів). Харків. 1920.
48. Вестник Временного Правительства (Петроград). 1917.

49. Визволення. Соціал-демократична газета: Орган Кам'янецького комітету Української соціал-демократичної робітничої партії. Кам'янець-Подільський. 1919.
50. Вільна Україна. Умань. 1917.
51. Вільна Україна. 1921.
52. Вільне життя. Одеса. 1918.
53. Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. Київ. 1917-1918.
54. Вісник Лубенського громадського комітету. Лубни. 1917.
55. Вісник тов-ва "Просвіта" у Катеринославі. Катеринослав. 1917.
56. Вісник УНР. Київ. 1919.
57. Вісті Всеукраїнського з'їзду демократів хліборобів. Київ. 1918.
58. Вісті з "Просвіти". Золотоноша. 1917.
59. Вісті з Української Центральної Ради. Київ. 1917.
60. Вісті повної комісії по справах виборів до Установчих Зборів УНР. Київ. 1918.
61. Волинська народна газета. Житомир. 1918.
62. Воля. Орган Кам'янецького комітету Української соціал-демократичної робітничої партії. Кам'янець-Подільський. 1919.
63. Вперед! Орган Української соціал-демократичної партії. Львів. 1920.
64. Голос. Орган Української Народної Партії: Політично-економічна і літературно-публіцистична газета. Могілів-Подільський. 1920.
65. Голос Юга. Єлисаветград. 1918.
66. Громадське Слово. Щоденний громадсько-політичний часопис: Видає Товариство журналістів. Київ. 1920.
67. Громадянин. Газета політична, економічна та літературна. Житомир. 1919.
68. Державний вістник. Київ. 1918.
69. Діло. Львів. 1924.
70. Екатеринославский вестник. Катеринослав. 1918.

71. Життя Поділля. Кам'янець-Подільський. 1919.
72. Знамя. Орган Харківського губернського комітету Української партії лівих соціал-революціонерів (меншенства). Харків. 1919.
73. Знамя борьбы. Орган Одеського губернського комітету Української партії лівих соціалістів-революціонерів (меншенства). Харків. 1919.
74. Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. Київ. 1918.
75. Известия Юга. Херсон. 1917.
76. Киевлянин. Київ. 1917-1918.
77. Киевская мысль. Київ. 1917-1918.
78. Коммунист. Київ. 1920.
79. Коммунист. Харків. 1920.
80. Конфедералист. Орган українських соціалістів-революціонерів незалежних. Київ. 1917.
81. Молодая Украина. Одеса. 1918.
82. Наша справа. Катеринослав. 1918.
83. Нова свобода. Хуст. 1938-1939.
84. Новий шлях. Кам'янець-Подільський. 1919.
85. Новости дня. Київ. 1918.
86. Народне слово. Чернігів. 1917.
87. Народня Воля. Орган Селянської Спілки. Київ. 1917-1918.
88. Наш шлях. Щоденна безпартійна газета. Кам'янець-Подільський. 1920.
89. Наша справа. Орган Катеринославського Комітету УСДРП. Катеринослав. 1918-1919.
90. Наше життя. Петроград. 1917.
91. Нова Рада. Газета політична, економічна й літературна. Київ. 1917-1919.
92. Подільська воля. 1917.
93. Полтавська громада. Полтава. 1918.
94. Полтавський день. Полтава. 1917.
95. Последние новости (утренние). Київ. 1917.

96. Приднепровский край. Катеринослав. 1917.
97. Пролетарська боротьба. Житомир. 1919.
98. Проюг. Орган Общества промышленников Юга России. Одеса. 1918.
99. Рада. Газета політична, економічна й літературна. Київ. 1919.
100. Революционная борьба. Орган Київського Комітету Української партії лівих соціалістів-революціонерів. Київ. 1919.
101. Республіканські вісті. Видавництво Вінницької філії Національного Союзу. Вінниця. 1919.
102. Робітнича газета. Орган ЦК УСДРП. 1917-1919.
103. Самостійник. Орган Української партії соціалістів-самостійників. 1918-1919.
104. Селянська Спілка. Катеринослав. 1917.
105. Слово. Катеринослав. 1918.
106. Слово. Харків. 1918.
107. Слово. Щоденна громадська, політична і літературна газета. Кам'янець-Подільський. 1920.
108. Соціаліст-революціонер. Полтава. 1917.
109. Столичный голос. Київ. 1919.
110. Трибуна. Київ. 1919.
111. Трудова Громада. Орган місцевої організації Української партії соціалістів-революціонерів. Кам'янець-Подільський. 1919-1920.
112. Трудова Республіка. Орган Української партії соціалістів-революціонерів (центральної течії). Київ. 1919.
113. Трудовая мысль. Орган Центрального організаційного комітета Української партії лівих соціалістів-революціонерів і фракції лівих с.-р. при ЦВК. Київ. 1919.
114. Трудове життя. Селянська газета Волинського губернського комітету Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів). Житомир. 1919.
115. Трудовий шлях. Кам'янець-Подільський. 1919.
116. Україна. Політичний, економічний і науковий часопис. Київ. 1919.

117. Україна. Щоденна газета. Кам'янець-Подільський. 1919-1920.
118. Українське слово. Щоденна народня газета. Кам'янець-Подільський. 1919.
119. Українське слово. Щоденна громадсько-політична, літературна й економічна газета. Станіславів. 1920.
120. Український козак. Фронтowa газета української народної армії. Жмеринка. 1919.
121. Український прапор. Відень. 1920.
122. Черниговская земская газета. Чернігів. 1917.
123. Червоний прапор. Орган Організаційного Комітету фракції незалежних УСДРП. Київ. 1919.
124. Червоний прапор. Орган Центрального Комітету Української комуністичної партії. Київ. 1919-1920.
125. Червоний прапор. Житомир. 1920.
126. Червоний стяг. Орган Тимчасового Комітету УСДРП (незалежних-лівих). Київ. 1919.
127. Червоний стяг. Щоденна робітничо-селянська газета: Видається ЦК УКП(боротьбистів). Київ. 1919.
128. Чернігівщина: Видається при участі Чернігівської філії УНС. Чернігів. 1919.

Наукові видання.

129. Альберда Т. Акт відновлення української державності 30 червня 1941 року: спроба об'єктивної оцінки. URL: www.google.com.ua/#hl=uk@output=search@sclient=psy-ab@q.5.
130. Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН. Організація українських націоналістів. 1929-1954. Б.м: Начужині, 1955.
131. Бірчак Володимир. Карпатська Україна: спомини і переживання. Прага, 1940.
132. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993.

133. В боротьбі за Українську Державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. Львів, 1992.
134. Вегаш М. Карпатська Україна (1938-1939). (Соціально-економічний і політичний розвиток). Ужгород, 1993.
135. Вегеш М. Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОРШАРК», 2020.
136. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. Ужгород, 1993.
137. Великочий В. Велика Східноєвропейська революція, Перша світова війна і Галичина (Українська історіографія суспільно-політичних процесів. Бібліографія). Івано-Франківськ, 2014. ЗУНР: історія, постаті, чин: бібліогр. покажч. / ОУНБ ім. І. Франка; уклад. В. Дволітка; ред. Г. Горбань. Івано-Франківськ, 2018.
138. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР: монографія. Івано-Франківськ, 2003.
139. Великочий В. До загальної характеристики та класифікації джерел з історії Західно-Української Народної Республіки. Вісн. Київ ун-ту. Сер.: Історія. 1999. Вип. 41.
140. Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія. Івано-Франківськ:, 2009.
141. Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. Київ, 2001.
142. Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. К., 2001.
143. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. К, 1997.
144. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998.
145. Винниченко В. Відродження нації. В 3-х т. Київ-Відень, 1920.
146. Винниченко В. Щоденник: У 2-х т. Едмонт-Нью-Йорк, 1980-1983.

147. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. К., 1991.
148. Волосянко Л. Преса ЗУНР – джерело вивчення національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. Українська періодика: історія і сучасність. Доп. та повідомл. ІУ Всеукр. наук.- теорет. конф., 19-20 грудня 1997 р. Львів, 1997.
149. Гаврилів І. Акт 30 червня 1941 року – історичний етап відновлення української державності. Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка» Держава та армія. 2001. № 431.
150. Газети Радянської України 1917–1920 рр. За матеріалами газетних фондів НБ АН УРСР). Бібліографічний покажчик. К., 1979.
151. Гай-Нижник П. П. Відновлення Української Держави Актом 30 червня 1941 р. // Держава у теорії і практиці українського націоналізму. Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції, Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р. Івано-Франківськ, 2015.
152. Галаган М. З моїх споминів (світова війна, розвал царату, українська революція). У 3-х ч. Львів, 1930.
153. Граціозі Андреа. Війна і революція в Європі 1905–1956 рр. Пер. з італійської М. Прокопович. К., 2005.
154. Григоріїв Н. Підстави Української державної політики. – Прага-Берлін, 1923.
155. Григоріїв Н. Спогади “Руїніка” про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату. Львів, 1937.
156. Грицак Я. Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації. Україна модерна. 1999. № 2–3.
157. Грушевський М. Вільна Україна. Статті з останніх днів (березень-квітень 1917 р.). К., 1917.
158. Грушевський М. На порозі нової України. К., 1918.
159. Грушевський М.С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. К., 1992.
160. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991.

161. Губа П. І. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. 2007.
162. Гунчак Т. Українська революція. Документи 1919-1921 рр. – Нью-Йорк: Українська Вільна АН, 1984.
163. Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України: зі спогадами і життєписами членів комітету виконавців Листопадового Чину. Нью-Йорк, 1973.
164. Дашкевич Я. Відновлення української держави 1941 р.: проблеми дослідження. В кн.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 року. Зб. док. і мат-лів / [За заг. ред. Я. Дашкевича та В. Кука]. Львів, 2001.
165. Денисенко А. Газета “Нова Рада” за духовне і національне відродження українського народу, його державності. Українська демократична революція 1917-1918 років: матеріали науково-теоретичної конференції, 17 квітня 1992р. К., 1992.
166. Державний Центр УНР в екзилі. Статті й матеріали. – Філадельфія. – К.-Вашингтон, 1993.
167. Донцов Д. Рік 1918. К.-Торонто, 1954.
168. Дорошенко Д. Історія України (1917-1923 рр.). В 2-х т. Ужгород, 1932.
169. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле 1914-1920. В 4-х ч. Мюнхен, 1969.
170. Доценко О. Літопис Української революції (Матеріали й документи до історії Української революції) 1917-1923. К.-Львів, 1924. Т. III, Кн. 5.
171. Єфремов С. Під обухом. Большевики в Києві. К., 1918.
172. Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923. Нью-Йорк, 1968.
173. Казанівський Б. Шляхом Легенди: Спомини. Лондон, 1975.
174. Калинович І.В. Українська мемуаристика 1914-1924. Лівів, 1925.
175. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 РР.): Монографія. К., 2003.
176. Карпатська Україна в боротьбі: Збірник. Підсінь, 1939.

177. Карпенко О. Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях / О. Ю. Карпенко // Український історичний журнал. – 1993. – Ч. 1. – С. 18–21.
178. Карпій М. Дорога на Схід України. За її волю. Тернопіль, 2004.
179. Кедровський В. 1917 р. Спогади члена українського військового комітету і товариша секретаря військових справ у часи Української Центральної Ради. Вінніпег, 1967.
180. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920-1956: історико-архівні нариси. К., 2005.
181. Клекіт Г. Голос крові. Ідея і чин. 1943. Ч. 3.
182. Клочурак Степан. Доволі: Спомини. Нью-Йорк, 1978.
183. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбург, 1960.
184. Коновалець Є. Причинники до історії української революції. – Вид. 2-ге. Накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948.
185. Королев Г. Академічний дискурс дослідження історії Української революції 1917–1921 років (90-ті р. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2012. Вип. 22.
186. Косик В. Німеччина і Акт 30 червня 1941 року. Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ ст. в Україні. К.-Львів, 1993.
187. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993.
188. Крупський І. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за Українську державу (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.). Дис... док іст. наук. К., 1996.
189. Кук В. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. Київ, Львів, 2001.
190. Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Збірник документів і матеріалів. Львів, 2001.

191. Кульчицький С. В. Акт 30 червня 1941 року. Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка. К., 2000.
192. Кульчицький С. В., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Львів, 1996.
193. Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за українську самостійну соборну державу. 1946. Ч. 1.
194. Левицький К. Великий зрив. До історії Української державності від березня до листопада 1918 року на підставі спогадів і документів. Івано-Франківськ, 2018.
195. Левицький К. Великий Зрив. Львів, 1931.
196. Левченко С. За волю і державу: повість з визвольних змагань українського народу 1918-1920 рр. Лондон: Дербі, 1966.
197. Ленартович О. Ю. Акт відродження української державності 30 червня 1941 р. Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. Серія: історичні науки. 2008. № 11.
198. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. К.-Філадельфія, 1995.
199. Лисенко О.Є. Український національно-визвольний рух 30—50-х рр. ХХ ст.: суспільний контекст і науковий вимір. «Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис: до 70-річчя створення Української повстанської армії» (Івано-Франківськ), 2013, ч. 24
200. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Нью-Йорк, 1970.
201. Любовець О.М. Українські партії революційної доби 1917–1920 років: нариси історії та програмні документи. К., 2012.
202. Любовець О.М. Українські політичні партії революційної доби 1917–1920 рр. у спогадах, історичних дослідженнях і документальних матеріалах. К, 2013.
203. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. У 3-х т. Прага, 1942.
204. Мазепа І. Большевизм і окупація України: Соціально-економічні причини незрілості сил української революції. Львів-К., 1922.

205. Мазепа І. Творена держава (боротьба 1919 року). Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926). К., 1992.
206. Мазепа І., Феденко П. З історії української революції. Прага, 1930.
207. Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. Мюнхен, 1954.
208. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади революційних подій в Україні. Едмонт, 1985.
209. Макух І. На народній службі. Детройт, 1958.
210. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліогр. України. Львів. наук. б-ка. Львів, 1998.
211. Мартос Б. Оскілко і Болбочан (спогади). Мюнхен, 1958.
212. Марущенко О.В. Акт відновлення незалежності України 30 червня 1941 року в сучасній історіографії. «Галичина», 2001, ч. 1.
213. Мірчук П. Акт відновлення Української Державности 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення). Мюнхен, 1953.
214. Мірчук П. Гітлерівський наступ на українських самостійників. Ярослав Стецько. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. Торонто, 1967.
215. Мірчук П. Українська державність 1917-1920. – Філадельфія, 1967.
216. Мироненко М. Українська національна революція. Мюнхен, 1951.
217. Монкевич П. Спомини з 1918 року. Львів, 1928.
218. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття: К., 1993.
219. Наддністрянець В. Українські націонал-комуністи: Їх роль у визвольній боротьбі України 1917-1956 рр. Мюнхен, 1956.
220. Назарук О. До історії Революційного Часу на Україні. Українські політичні партії, їх союзи і теорії. Вінніпег, 1924.
221. Олашин А.В. Історія Закарпаття: посібник для середньої школи. Мукачево, 1992.

222. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч 1. К.: Інститут історії України НАНУ, 2006.
223. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч 2. К.: Інститут історії України НАНУ, 2006.
224. Павлюк І. З. Українські часописи Воли Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917–1939 рр.): Анот. покажч.НАН України. Львів наук. б-ка. Науково-досл. цент.періодики. Львів-Луцьк, 1997.
225. Павлюк О.В. Боротьба за незалежність і політика США (1917-1923). К., 1996.
226. Паньківський К. Від держави до Комітету. Нью-Йорк; Торонто, 1957.
227. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960 рр.). Львів, 2012.
228. Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960 х рр. / Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2012.
229. Патриляк І. К. Акт 30 червня 1941 р. В кн.: Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В. В., Ільюшин І. І., Касьянов Г. В. та ін. Відп. ред. Кульчицький С. В. К., 2005.
230. Патриляк І.К. Акт 30 червня 1941 р. В кн.: Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси. К., 2005
231. Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини (1836– 1944): Список / Уклад. : Ю. Лащук, Г. Бухало, О. Ошукевич. А Львів. наук. б-ка та ін. Львів, 1994.
232. Періодичні видання УРСР. 1917–1960. Газети. Бібліографічний довідник. Х., 1965.
233. Пиріг Р. Я. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: періодична преса. Архіви України. 2011. № 4.
234. Преса України: Газети 1917–1920 рр. Бібліографічний покажчик. К 1997.
235. Преса Української РСР. 1918–1975. Наук.-стат. Довід. Х., 1976.

236. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921). Львів, 1927.
237. Петлюра С. Статті. К., 1993.
238. Романишин О. В 40-ву річницю Акту. Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. 1981. Кн. 8.
239. Рудий Г. Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.) Дис... докт. іст. наук. К., 2004.
240. Рудий Г. Преса Української Держави. 1918. К., 1996.
241. Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки-учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. К., 2003.
242. Саліковський О. На порозі Гетьманщини. Як ми складали перший кабінет для Скоропадського (Спомини учасника). Діло. 1924. 6 січня.
243. Сарвадій Йван. Змова проти уряду Карпатської України. Карпатський Союз, 1984.
244. Скоропадський П. Спогади. – К.-Філадельфія, 1995.
245. Сливка Ю. Етапи та головні напрями дослідження ЗУНР в українській історіографії. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6.
246. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. К., 1997.
247. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). К., 1999.
248. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. К., 1999.
249. Соляр І. Українська революція 1914–1923 рр. в національній пам'яті галичан у міжвоєнний період ХХ ст. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2017. Вип. 29.
250. Сохоцький І. Будівничі новітньої української державності в Галичині. Історичні постаті Галичини ХІХ–ХХ ст. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1961.

251. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7-ми т. – Торонто, 1962-1966.
252. Степовий Ю. Син Закарпаття (українськереволюційне підпілля в Києві) 1941-1942р. Мюнхен, 1947.
253. Стерчо Петро. Карпато-Українська Держава: з історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто, 1965.
254. Стерчо Петро. Національне відродження Карпатської України. Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Париж, 1955.
255. Стерчо Петро. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938-1939 рр. Державність. 1993.
256. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. Торонто, 1967.
257. Сурай Ю. З історії газети “Нова Рада” (1917 р). Записки істор. факультету Одеського державного університету. 1995. Вип. 1.
258. Танчин В. Преса ЗУНР як історичне джерело. Міжнарод. наук. конф., присвячена 75-річчю ЗУНР. 1–3 листопада 1993 р.: Матеріали Івано-Франківськ, 1993.
259. Тимошевський В. Історія української влади (1917-1919 рр.) / Українська партія самостійників (УНП). Відень, 1920.
260. Трохимович В.В., Трохимович Л.В. Відображення Акта 30 червня 1941 року в історичних працях і мемуарах учасників українського визвольного руху. 2017.
261. Туди, де бій за волю (спогади курінного УПА Максима Скорупського-Макса). К., 1992.
262. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1. 1997. Львів.
263. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т.Гунчак, Р.Сольчак. Нью-Йорк, 1983.
264. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. / Упоряд. В.Ф.Верстюк та ін. Т. 1. К., 1996.

265. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. / Упоряд. В.Ф.Верстюк та ін. Т. 2. К., 1997.
266. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів / Упорядн. О. Дзюбан; Заг. ред.: Я. Дашкевича, В. Кука. НАН України. Львів; Київ, 2001.
267. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: До 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади. К., 1990.
268. Химинець Юліян. Мої спостереження із Закарпаття. Нью-Йорк, 1984.
269. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спогади про події в Україні, зв'язані з першим листопада 1918 року. Нью-Йорк; Філадельфія, 1960.
270. Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник / Автори-упоряд.: Б. Іваненко (керівник), О. Бажан, А. Кентій Н. Маковська, А. Соловйова. К., 2001.
271. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. В 4-х т. Прага, 1922.
272. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. Прага, 1932.
273. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1917-1920. Нью-Йорк, 1963.
274. Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народньої Республіки. Львів, 1921.
275. Шандор Вікентій. Карпатська Україна між двома і світовими війнами. Торонто, 1970.
276. Шаповал М. Велика революція. Прага, 1928.
277. Шаповал М.Ю. Занепад УНР. Прага, 1928.
278. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Спогади. Нью-Йорк, 1958.
279. Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії. Хліборобська Україна. Кн. 5. Відень, 1924-1925.
280. Шкільняк М. Україна в боротьбі за державність в 1917-1921 роках. Спомини та роздуми. Торонто, 1971.

281. Штефан Августин. За правду і волю: Спомини і децю і історії Карпатської України. Книга перша. Торонто, 1973. Книга друга. Торонто, 1981.
282. Штефан Августин. Августин Волошин-президент Карпатської України. Торонто, 1977.
283. Яневський Д.Б. Проект «Україна»: 30 червня 1941 р., акція Ярослава Стецька. Х., 2013.
284. Ванат Іван. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини: Книга перша /1918-1938/. Пряшів, 1979; Книга друга /вересень 1938 р. - лютий 1948 р./. Пряшів, 1985.
285. Donald Raleigh «Experiencing Russia's Civil War. Politics, Society, and Revolutionary Culture in Saratov, 1917–1922», 2002.
286. Joshua Sanborn «Imperial Apocalypse. The Great War and the Destruction of the Russian Empire», 2014–288 pp.
287. Jonathan Smele «The «Russian» Civil Wars, 1916–1926: Ten Years That Shook the World», 2016–480 p.
288. Lora Engelstein «Russian Flames: War, Revolution, Civil War, 1914–1921», 2017.